

Széptud. O.
1367

Szeplend. O. 1367.

A
TÁJESZMÉNY VÁLTOZÁSAI
A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN
PETŐFIIG

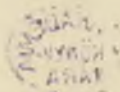
IRTA
SÁRKÁNY OSZKÁR

Szeplend. O. 1367

BUDAPEST, 1935

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növekedéskönyv
1935. IV. 2707. sz.

NYOMTA : KERTÉSZ JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJA, KARCAGON

BEVEZETÉS.

A táj egyrészt földrajzi, másrészt művészeti fogalom. A földrajz tájnak nevez minden olyan földterületet, melyet a függőleges tagozódás élesen elhatárol, térszíni alakulatai, éghajlata, növényzete, állatvilága egységes. Ezek az egységes és sajátos táji jelenségek arra a tájra jellemző kultúrát alakítanak ki s az ott élő nép testi és lelki fejlődését mindenképen befolyásolják.

A művész számára a táj az érzékelhető természeti jelenségeknek egységes képbe foglalható csoportja, melynek az ember értelmet ad. A csoportosítás, egységesítés egyéni lélektani feladat. A szemlélő a természeti jelenségek közül kiemeli azokat, melyek számára egymáshoz illőknek látszanak s mellőzi azokat, melyek — úgy érzi — kiütöknének annak a képnek a stílusából, melyet magának alkot. Tehát bizonyos jellegzeteségeket hangsúlyoz, éppúgy, mint a földrajztudós. Ezenkívül a tájban mindig van valami, amit a szemlélő önmagából ad hozzá: a hangulata. A táj jelenségei vagy formáikkal, vagy színeikkel, vagy másképen bizonyos hangulatot keltenek a szemlélőben. A szemlélőt az a táj kapja meg, melybe hangulatát legkönnyebben bele tudja érezni. A természet szépségében a műveletlen ember is tud gyönyörködni; a tájat csak az láthatja, akiben bizonyos lelki tartalom van. A külvilág felé forduló szem és lelki tartalom — tehát tájérezék — kell ahhoz, hogy a tájat észrevegyük. A tájérezék a természetérezéssel szemben szintézist jelent: a szétszórt természeti jelenségekből egységes, stílusos képet alkotunk magunknak, melynek valami hangulata, értelme van. Tájat nézni, a nélkül, hogy azt leír-

nók, vagy lefestenők, már magában is művészi levékenység. Művészi, kiváltságos esemény tájat látni, tájat átélni, — tehát nem mindennapi jelenség. Ilyenkor mintegy ihletett állapotban vagyunk s a táj élményünké lesz. Lelkünknek magunk előtt is rejtett tartalma — épen az élmény hatása alatt megvilágosodik: a táj megihletett. A táj azonban nem csak pillanatnyi hangulatunkat, hanem egész lelki tartalmunkat is kifejezheti.

A közösség ugyanúgy viszonylik a tájhoz, mint az egyén. A lakóhelyéhez ragaszkodás már kezdetleges tájérzék megnyilvánulása. Már magasabb kulturális fok szükséges ahhoz, hogy táj és nemzet rokonságának, sorsközösségének tudata felébredjen. A nemzeti táj visszatükrözi a nemzet lelkiségét — egyrészt, mert a táj is formálja, alakítja az ottlakókat, — másrészt, mert a nemzeti lélek áthatja, megvilágítja a tájat. Tájnak és nemzetnek találkozását az irodalom közvetíti.

A tájélmény leírása, lefestése a tájkép. A tájképfestés vagy a tájábrázolás tehát nem a természet többé-kevésbé hű másolása, hanem a művész vallomása önmagáról. A táj nem tárgya a művészetnek, hanem kifejező eszköze. Az irodalmi tájkép ezt jobban szemlélteti, mint a festői, hiszen az irodalomnak nem önmagáért való célja a tájleírás. Az a táj, mely valamely izlésáramlatnak kifejező eszköze, tájszükséglete, — az a tájeszménye. De van tájeszménye minden művésznek, minden nemzedéknek, irodalmi áramlatnak. A tájeszmény lehet valami valóságban is létező táj, például a Balaton, a Hortobágy, vagy a tokaji hegy, de lehet csupán elképzelt, vagyis eszményi táj, s végül lehet tájfaj, az erdő, a hegység, a tó, a tenger, a puszta. Van tájeszménye a nemzeti irodalomnak is. A nemzeti irodalom tájkülönlegességet keres tájeszményül.

A renaissance, a barokk, a rokokó bizonyos zsinórmértékül szolgáló minta szerint ábrázolja és látja a tájat. Egyéni, vagy nemzeti jelleg még nem tűnik fel. Az emberi élet lehetőségeit nyújtó táj az általános, esztétikai eszmény. Ez az egyénietlen tájszemlélet jellemzi a preromantika korát is. A tájeszmény megváltozik, de ábrázolására még mindig csak egy bizonyos egységes sémát használnak. Már nem egyetlen tájfajt ismernek. A nevető, mosolygó, tavaszi hangulatú rokokó tájjal szembenáll a vad, őszi színezésű, romantos táj. Az irodalmi tájeszményt most már helyhez kötik: való tájakat ábrázolnak.

nem eszményieket, elképzelteteket. Így a preromantika a rokokó-romántos, ellentétes eszményi tájának megfelelő való vidéket a Dunántúl, főleg a Balaton vidékén találja meg: ez az első hazai tájeszmény. A Balaton mellékét nem különlegességében értékeli, hanem mint e kor eszményi tájának egyetlen magyarországi, de a külföldieket is felülmúló megtestesülését, mint a nemzet-fölötti, általános tájeszmény magyarországi példáját. A Balaton nemzeti büszkeségünk ugyan, s egész Magyarország tájeszménye, de felkelti a külföld érdeklődését, csodálatát is; szép, kedves, gyönyörködtető lehet bármely nemzet fia számára.

Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferenc a tájnak már nem csak általános vonásait, hanem sajátos jelenségeit is meglátják. Nem azt keresik, ami a nemzet-fölötti tájeszménnyel összekapcsolja, hanem azt, ami az éppen látott tájat minden más tájtól elválasztja, egyéníti. Ezen az úton szabadul fel a nemzeti szempontból kifejezéstelen tájeszmény uralma alól a nemzeti irodalom. Az egyénítő vonások keresése felhívja a figyelmet a hazai tájak különlegességére, a bennük rejlő, ismét általánosító vonásra, a nemzeti jellegre. A XIX. század első felében a Dunántúlon kívül három hazai tájegység tart számot érdeklődésre: az Alföld, a Felvidék és Erdély. A Felvidék és Erdély iránt leginkább a felvidékiek és erdélyiek érdeklődnek. A nép-nemzeti irodalom tájszükséglete az Alföld: a második hazai tájeszmény. Ábrázolásában ismét bizonyos egyöntetűség nyilvánul meg. Nem annyira egyéni arculatát, mint inkább általános, az irodalom által szentesített érdekességeit látják meg. Azért lesz tájeszménnyé, mert a negyvenes években kizárólagosan és minden tekintetben magyarnak, csak magyarnak és az egyedüli tiszta magyar tájnak tartják. Svájcban a hegyvidék a szabadság tájszükséglete: nálunk éppen ellenkezőleg: a síksághoz társul a szabadság, a hegyvidékhez a szolgaság képzete. Az Alföld kizárólagos tájeszmény: mert magyar, ez a legelső, más tájak értékben csak alatta állanak.

Az itt vázolt fejlődést kívánom dolgozatomban megvilágítani és alátámasztani. A rokokó és a preromantikus tájeszmény bemutatására gyakran idézek fordított munkákat. Mivel azonban ekkor a tájeszmény még általános, kevésbé egyéni, az eredetiség kérdése másodrendű számomra.

Táji problémákkal, a természetérzék történetével mind a

magyar, mind a külföldi irodalomtörténetírás már sokat foglalkozott. Dolgozatom különösen Császár Elemér, Farkas Gyula és Horváth János idevágó művein alapul.¹

¹ Bibliográfia: a vastag számok a források jegyzékére (lásd 85. l.) utalnak. Ha a lapszámot jelző vékonyabb arab szám előtt nincs vastag szám és kötetet jelentő római szám, a megelőző utalás adata irányadó.

54., 71., 158., 159. és másutt is találunk a külföldi irodalomban tájészttétikai megjegyzéseket. A természetérzék fejlődéséről legjobb áttekintés: 67. (V. ö. az itt közölt irodalmat is.) Részlettanulmány: 140. A tájról: 77. (irodalom) és 162. A magyar írókat is foglalkoztatják táji kérdések: 151. Katona Géza: Ember, és nemzet különböző égalj alatt, szellemi s testi jellemeiben. 4. 1842. I. 529—536, 545—550. — Jósikát, Keményt minden regényükben foglalkoztatja a tájészttétika. — Erdélyi János: Utiképek. 4. 1843. II. — Vahot Imre: A tiszai és dunai költők hazánkban, s Kazinczy Ferenc műiskolája. Szivárványalbum. 1844. 157—164. — Jancsó Benedek: A pusztá befolyása a magyar költészetre. 22. 1885. 17—21. szám., 1. 1903. 3. 1882. 295. sz. — 47. 52—56. — 84. 85. 86. 87. 88. 89. — 175. 184—185, 194. — 109. 110. — 171. — Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 28. VII. 154—214. — 172. — és másutt, v. ö. különösen a 86. bibliográfiáját. A természetérzék fejlődésével foglalkoztak: Kemény Zsigmond: Arany Toldi-ja. 123. 176. — 156. — 161. — 74. — 133. — 56. (irodalom) 57. — Egyes tájak irodalmáról: 196. — 51. — 180. Posewitz Tivadar: A Tátra régi kutatói. 12. 1913. 3—40. 1914. 5—16. Rédey Tivadar: Mohács emléke költészetünkben. 193. 313—334. — 195. V. ö. még 136. — Németh László: A történelmi táj. 39. 1934. 137—139. — 102.

A ROKOKÓ TÁJESZMÉNY

1. A rokokó táj az antik irodalom tájeszményéből fejlődött. Ezért röviden össze kell foglalnunk a táj világirodalmi fejlődését addig, míg ebbe a fejlődésbe a magyar irodalom is bekapcsolódott. A görögök természetérzéke nagyon fejlett volt: itt csak a bennünket is érdeklő megnyilvánulásait ragadjuk ki. Homeros az *Odysseá*-ban (Calypso barlangja) és Platon *Phaidon*-jában már kellemes, forrásos, árnyas tájat ábrázolnak. A görög természetérzék fejlődésében fordulópontot jelent a hellenizmus kora. Ekkor az individualizmus, az elszigetelődés vágya ugyanolyan tünetekkel jelentkezik, mint a XVIII. században: kertkultusz, séták, tudományos érdeklődés a természet iránt, pásztorköltészet. Augustus korában is hasonló jelenségekkel találkozunk. Kallimachos, Theokritos, Vergilius pásztori költeményekben háttérül állítják a tájat. E táj első jellemvonása a zártság: fák, sűrű bokrok szigetelik el az árnyas Tempét a külvilágtól. A városból menekülő ember az egyedüllétet keresi, el akar rejtőzni a világtól. Sem az ég, sem a nagyszerű távlatok nem érdeklik. Megelégszik a jelenvaló élvezetekkel. A táj kellemes — ez másik jellemvonása. A természet kedves benyomásai környezik az embert. A fák, bokrok zöld színe megnyugtató hatással van a lélekre, a fület a madarak éneklése, prücsökciripelés, méhdongás, szellőzúgás, patakcsobogás gyönyörködteti. Az árnyék, a szellő, a patak friss vize kellemesen hűsít. Az ember közléről, aprólékosan szemléli a természetet. A pásztorok vagy ülnek, vagy hevernek, s ez a testi helyzetük is a természet nyújtotta kellemes érzeteknek minél tökéletesebb kiélvezésére mutat. Az önfeledt nyugalomnak,

nemtörődömségnek, a mindennapi életből való kikapcsolódásnak tája ez. A városi életben nélkülözött kellemes érzetek, a magány, egy eltűnt boldogabb világra — az aranykorra — ábrándoztatják vissza az embert. Az édes semmittevés, a szabad természetben való élet Platon óta a jobb világ vágyát kelti — melyben munkátlanság, béke egyenlőség uralkodik.¹

A renaissance művészete fogékony a külső világ szépségei iránt. Nemcsak a festészet, hanem a költészet is tájat választ háttérül. A tájábrázolásban is utánozzák a klasszikusokat.

Az idillikus tájháttér Balassa Bálint költeményfordításában jelenik meg először a magyar irodalomban: csergő patak, virágos part, rózsabokrok, ciprusfa, fülemüle. Fordított és eredeti költeményei a renaissance tavasz-érzését is megszólaltatják.² Zrínyi *Idyllium*ainak műfaji kelléke a tájábrázolás. Zrínyi alkalmazkodni akart környezetéhez: a klenovnyiki s trakostyáni végtelen erdőket tette meg az *Idyllium*-ok színhelyül.³ A vadászruha nem maskara: Zrínyi ismeri az erdőt s ez nem a finom életformához nemesített liget, hanem igazi vadon erdő. A természet, a táj csak a költői játék anyaga. Ez a költői játék már Balassánál is nagy szerepet játszik, még inkább itt: „Késmárk kövei engedelmesek, A Dráva vizei nekem nem sebesek” — csak rajtad nincs hatalmam... a madarak, a fene medve, a szarvas, a ló, a halak, mind szerelmesek — csak te nem... Szépséged elmulik, „mint egy csurgó patak, mely vissza nem folyhat...” A Drávában látja deli termetét, könnyhullásával neveli a folyót, a patakokat; a kőszikláknak, fának panaszkodik; a hegyekre, kemény kövekre megy lakni bánatában, s mikor napszálltakor minden elnyugszik, csak ő járja az erdőket, mint az esti denevér, mert nagy bánat veri.⁴

A XVII. század lírája továbbfejleszti ezt a játékot.⁵ A szimpatikus természetszemlélet leginkább Petrőczy Kata Szidónia költészetében tesz szert jelentőségre.⁶

2. Míg a XVI. és XVII. század költészetének tája a klasszikus irodalom hagyománya, a barokk kert egy új tájfajjal

¹ 67. 10—52. — 77. 176—191. — ² Balassa természetérzékéről: Schmidt Mariska 161. 37—52. Zolnai Béla 28. 1928. 202—205. Eckhardt Sándor 29. II. 165. Szerb Antal 171. I. 132. — ³ 157. 220. — ⁴ 191. — ⁵ 50. 244, 253, 292, 293, 294, 295, 308, 311. — ⁶ 161. 64—66. — ⁷ 140. 219. — 168b. 286, 320 —

ismerteti meg az utazókat. Az új stílusú park az architektúra folytatása: végtelenbe nyúló egyenes vonalak, méltóságosan nyugodt, szabályos alakú nagy vízfelületek, nagy erdőegységek, melyek összefüggését a nyírott fák még jobban hangsúlyozzák. A természet építészeti formákba merevedik. E kor nyugaton utazó magyarjai is mindenfelé gyönyörködnek a kertekben. Hazánkban viszont Zrínyi Miklós csáktornyai kertje s a pozsonyi érseki kert ragadja meg az itt utazó külföldiek figyelmét.⁷

Az ember tetszését ekkor az a táj nyeri meg, mely kerteszemélyét leginkább megközelíti. Így nagyon szeretik a végtelen síkságot s a méltóságteljes folyamokat. Van érzékük a nagyság iránt. A síkság, a nagy folyók, a fasorok a nyugalomnak képzetét keltik s geometriai formákra egyszerűsíthetők: a tökéletes síkság kör, a fasor két párhuzamos. Egy ismeretlen francia utazó Magyarország csodálatosan nagy síkságáról ír, Brown a magyar rónákon sokszor tengeren képzelte magát, Montagu Mária pedig Neszmély és Buda között olyan sík vidéken utazik, mely mintha ki volna kövezve. Az említett francia a Dunát meglepő nagynak és szépnek találja, Brown lapokon keresztül foglalkozik Magyarország folyóival. Amszterdámot nagyon szép városnak tartják, mert ott egyenesek a csatornák s szilfasorok szegélyezik a partokat. A várost akkor tartják szépnek, ha „prospektusa” van, vagyis már messziről látható, kiemelkedik a síkságból, kis dombon épült. Így Szathmári Király Ádám Saint-Germain „situációját” kimondhatatlanul szépnek mondja, Szepsi Csombor Márton Sulzbachnak és a prágai várnak szép fekvését dicséri.⁸

Az a körülmény, hogy a tájat alárendelik az építészetnek s elsősorban a szabályos formákat keresik, megérteti velünk a hegyvidék mellőzését. A hegyek unalmasak, nem gyönyörködtetnek s ezen felül legtöbbször terméketlenek is. A termékenység és a műveltség a barokk táj fontos jellemvonásai. Szepsi Csombor Márton nagy tetszéssel emlegeti Normandiának szép termő mezejét, hegyeit, völgyeit. Külföldi utazók el vannak ragadtatva a magyar föld termékenységétől. Mikes Kelemen Rodostó termékeny és jól művelt földjét csodálja. A puszta, el-

⁸ 134. 134. — 168b. 301. 449. — 134. 131—132. — 168b. 291—292. — 134. 167.

hanyagolt táj — főleg, ha különben termékeny — sajnálkozást vált ki. Mikes panaszkodik, hogy micsoda nagy kár olyan szép kies helyeket, mint a Márvány tenger partjai, pusztán hagyni, „Micsoda városokat építettek volna ott más nemzetek.“ A táj eszmény tehát a nagyszabású, geometriai formákba foglalható, termékeny táj, melyet az emberi munka már kivetkőztetett természetes vadságából, s melynek az emberrel való kapcsolatát építészeti alkotások, virágzó városok, várak, kastélyok pecsételik meg.⁹

3. A XVIII. század az előkészületek ideje. A városi életbe belefáradt ember — épp úgy, mint a hellenizmus, vagy Augustus korában — a nyugalmat, a fizikai jólétet keresi a természetben. D. Mornet művelődéstörténeti monografiája pontos képet nyújt arról a mozgalomról, mely Franciaország egész polgárságát a falu, a mezei élet felé hajtja. Párizs körül villák, mezei lakok épülnek; nyaranta sokan falura vonulnak. A természetes állapot filozófiája hozzájárult a falusi élet iránti érdeklődés fentartásához. Keresni kezdik azokat az embereket, akik még közel vannak e boldog állapotához: egyszerűen, ártatlanul, boldogan élnek. Meg is találják őket, Svájcban, a Valaisban. Ez a kiindulópontja Svájc népszerűségének. A földművelés, a kertészkedés és a botanizálás úri foglalkozássá lesz. Megindul az érdeklődés a nép szokásai, táncai, dalai iránt. Mások eszme- és gondolatviláguk megújulását várják a természettől. Gondolkodni, elmélkedni az erdőkbe, a tavak mellé, vagy a hegyekbe vonulnak s a tájtól várják az ihletet. A két törekvés nincs ellentétben, hanem kiegészíti egymást. A táj újra megjelenik az irodalomban: kezdetben pásztori költemények háttére képen. Geszner Svájcba helyezi idilljeit. A geszneri mellett tovább él a klasszikus formájú idill is és vele együtt az idillikus, kellemes táj.¹⁰

Magyarországon a városi élet nem fejlődött ki olyan mértékben, mint Franciaországban. Városellenes hangok csak a század végén hallatszanak. A XVIII. század folyamán nagyjelentőségű változás megy végbe a főnemesség s részben a birtokos nemesség életében. III. Károly és Mária Terézia Bécsbe vonzza az arisztokráciát. Ugyanekkor monumentális épít-

kezések indulnak meg Magyarországon. III. Károly korában főleg Bécs és Pozsony s csak kisebb mértékben Buda és Pest környékén épülnek kastélyok. Az építkezések nagyobb arányban folytatódnak Mária Terézia uralkodása alatt, még pedig a Cserhát völgyes dombos, szántóföldes, lomberdős vidékén, vagy Heves megyében. Így épül Acsa, Aszód, Gödöllő, Pécel, Szirák, Keszeg, Romhány, Rád, Hatvan, Tarnaörs, Széchény, Boconád kastélya. A kastélyok legnagyobb része ilyen dombos-völgyes tájon épül.¹¹ Magyarország megszűnt hadszíntér lenni: megindulhatott a földművelés iránti érdeklődés s ezzel kapcsolatban a kertkultúra és a fűvészkedés, nem úri passzióból, hanem nemzeti szükségből. Mindazonáltal egyesekben, akik vagy hirtelen belecsöppentek Bécs élénk városi életébe, vagy háborúban, katonáskodással töltötték életüket, felmerült az egyszerű, romlatlan élet utáni vágy. Geszner és Rousseau is ébresztően hatott a lelkekre.¹² A század végén s a XIX. század elején az egyszerű élet, a remeleség, a magányosság utáni vágy megerősödik.

Ihletet, eszméket, gondolatokat azonban a század első évétől kezdve sokan keresnek a kertekben, ligetekben. „Gyönyörűség volt sétálni s meditálni a sok szép sűrű olajfák között” — írja 1700-ban Komáromy János, az Égei-tenger egy szigetéről. Ő az első magyar utazó, akit a táji különlegességek is érdekelnek. Felmegy egy nagy hegyre, hogy a Fekete-tengert lássa. Máskor egy szentelt forrást látogat meg, miközben a meredek lejtőn majdnem belezuhan a tengerbe. Érdekes annak a majorháznak a leírása, melyben Thökölivel laktak Kis-Ázsiában. „Szép virággal beborult mező, a közel való havasokról lejjövő pisztrángos patakok, szép bő hives forrás, sok szép gyümölcsös és árnyékos kertek” s egy puszta vár van a környékén.¹³

Most is, mint a hellenizmus korában, a kertek kultusza előzi meg a természet felfedezését. Már XVII. századbeli utazóink (Szepsi Csombor Márton, Kálnoki István, Kemény János,

11—12. — ¹² Fürst Aladár: Geszner Salamon hazánkban. 20. 1900. 177—193, 322—335. Rácz Lajos: Rousseau és Magyarország. 7. 1927. 407—409. Rousseau dijoni pályaművéről Halmágyi István 1752-ben tud, bár sem Rousseaut, sem Dijont nem említi. 104. 543. Erről másutt bővebben fogok szólni. — ¹³ 168a. 348. 345. 371. — ¹⁴ 102—103, 148, 177, 198, 229—230. — 121. 75.

Bethlen Miklós) is gyönyörködnek a kertekben. Komáromy János a konstantinápolyi kerteket látta, Szathmári Király Ádám (1711—1717-ig utazott) lengyelországi parkokat ír le. Halmágyi István 1752-ben Hannover közelében látta az angol király kertjeit: említi az odavezető szép fasort, a spalírokat, a fenyőerdőket, nyári házakat, virágházakat, szökőkutakat. Magyarországon az újabbak közül híres volt az eszterházi, kismartoni, gödöllői, féltoronyi barokk kert. Károlyi Sándor naplójában említi (1730), hogy olasz fákat rakatott ki a „felsclogokból” surányi kertjébe.¹⁴ A kert az irodalomnak is kedvelt tárgya: Faludi keleti pompájú kertet ír le a *Téli Éjtszakák*-ban. A narancsos kertekben szép sétáló lugasok vannak, sötétes és világos, sinorra igazított erdők, tágos virágos táblák stb. Másutt a Tuilerieset írja le.¹⁵

A kertek, ligetek, völgyek, erdők megtelnek sétálókkal. Mikes Kelemen *Mulatságos Napjai*-nak elbeszéléseit kertben mondják el és „a szép virágos fák árnyékában nagy vigassággal sétálnak”. De az egyes beszédek hősei és hősnői is kertekben sétálnak. 1733-ban lefordítja két asszony beszélgetését: „Honnét vagyon a, kedves Silviám, hogy ilyen idején sétálsz kertedben és csak egyedül: holott rendszerint sokad magaddal szeretsz sétálni?” Silvia kijelenti, hogy neki ma a „magánosan való létel kedves”. A rodostói bujdosók a tenger partján sétálhatnak. Ráday 1735 tavaszán kísétál az erdőre: ez a séta ihleti őt a *Tavaszi estve* c. költeményére. Halmágyi István 1752-ben Németországban egyízben egy völgyben, máskor meg egy alléban sétál. Amade László sétálni hívja kedvesét. Orczy meg a bécsi szigetkertben való sétálásról ír. Fejér Antal 1777-ben „kimegyen sétálni Balaton partjára Mulattya szemeit annak látásával”. Faludi Ferencnek „királyi mulatság erdőkben sétálni, árnyékos utszáin fel s alá járkálni... Hegyet völgyet megkerülni. Friss források mellett ülni, Erdőkből kimenni mezők térségére. A legnyugvó napnak nézni szekereére.” Baróti Szabó Dávid „szállas erdőkben fel- s alá-járkál, széles völgyeknek öbliben sétál.” Csokonai *Tempetői*-jében a Duna partjára mennek sétálni. A kertek és séták nagy divatját legjobban Dugó-

— 168a 234, 350, 246, 247, 257. — 104. 530—531, 513. — 154. 17.
— 115. 315, fácskos kert: 328. — ¹⁵ 83. 27, 59, 167. — ¹⁶ 139.

nics *Etelkő*-ja szemlélteti: még Árpád sátora mellé is gyönyörű kertet épített a „művesek”-kel. A kert közepéről sugárszerűen indulnak szét az utak. Ebből kitűnik, hogy Dugonics francia kertre gondol. De Árpád nem a virágokat szereti, hanem a sűrű árnyékokat, „ezeknek irtózásra termelt szentséges homályokban gyakorta sétálgatott.” Ilyen irtózással szemléli Besenyei is a francia kerteket. Mészáros Ignác elvezet a párizsi kertbe, Versaillesba: „A szép nyári időnek kedvtöltő vidámsága olly gyenge szellőskével mértékli vala a napnak sütését, hogy annak kedvéért éppen azon órában az akkor uralkodó 14. Lajos is bé-sétált légyen a kertbe...” Kártigám azért is a kertbe megy, „hogy ott gondolataival tanácsot tartana.” Az ilyen érzékenységnélküli kerti sétákat most már csak az alsóbb irodalomban találjuk meg. „A napnak lementével támadni szokott hives szellő” Kónyi Marczbilláját is sétálásra készíti. Ugyanígy a báró a „Márkhionét” a vadas kertben sétálva találja Bölöni Farkas angolból Fordított *Mária* jában. Kertekben sétálnak Folnesics Lajos és Pálffy Sámuel regényeinek hősei és hősnői.¹⁶

Majdnem ugyanezekkel a nevekkel találkozunk, ha azokat keressük, akik kedvüket lelték a pásztori, mezei életben, s az aranykor boldogságát keresték a pásztorkalibákban, a „szegény paraszt nép” között.

A rodostói bujdosók nyaranta a város szélére vonultak és ott sátrak alatt éltek. Mikes a pátriarchákéhoz hasonlítja helyzetüket „s ha volna egy pásztornéja, szeretné az olyan pásztori életet, mert azok a szent juhászok csendes életet éltek. A rettentő nagy pusztaság, mezőség övék volt. Sok féle baj nélkül éltek, ami most közöttünk közönséges.” De minden vágyakozása mellett is szigorúan megbírálja ezt az életet, mely „csak tunyaság és tudatlanság”. Mikes dilemmája dilemma volt a század legtöbb magyar írója számára. A két ellentétes törekvés: a pásztori élet és a művelődés vágya összeütközésbe került. A tiszta, háborítatlan pásztori boldogság álom maradt s az irodalomban keresett menedéket. Ilyen

10—11. 152. 251. — 138. 233—234. — 168. 49. — 104. 512. — 81. I. 16—17, pesti szigeten sétálás II. 189. — 61. 11. — 65. 51. 62. — 137. 54, 200. — 129. 84. — 68. 93. — 96. 81—85, 88. — 143. 23, 53. — 144. 42, 43, 71, 104. Teleki Sámuel is sokat sétál nyugati tanulmányútján: 199. 63.

egyszerű életet elzárt tájakon, magányos szigeteken képzelnek. Mikes Kelemen *Mulatságos Napjai*-ban a szombatira eső elbeszélés hősei hajótörést szenvednek Ausztrália partjain; Faludi egyik novellájában szintén hajótörés következtében jut két szerelmes egy lakatlannak látszó szigetre. Itt él Lechus lengyel király, akinek „megtetszett az ártatlan bátorságos pásztori élet.” Faludi pásztorai mind ilyen harmónikus lelkek, az az életforma, melyet költeményeiben feltüntet, ugyanilyen harmónikus: mindenféle a boldogság, a megelégedettség, a termékenység képei. A *Tavas* ennek az életformának összefoglaló rajza. Csupa könnyű gondatlan élvezet: fülemüle éneklését, pásztori muzsikát hallgatni, nyulakat bokorból kiverni, friss források mellett ülni, ebédre megtérni. Baróti Szabó Dávidnak Vírten sikerült is megvalósítania ezt a gondtalan életformát. Az Amade-kiadás Névtelenje ilyen gondtalan pásztori életet álmodott Somogyba. Pálóczi Horváth Ádám a boldog arany időt sípolgató pásztor helyezi kedvenc tájára.¹⁷

Barcsay és Orczy első költőink, akiknél jelentkezik a fájdalmas elvagyódás a városból, a hadi életből. A haladásnak és a pásztori életbe való visszatérésnek vágya náluk összeütkezésbe kerül. Barcsay „távul nyughatatlan roppant városoktól Egy, szüntelen, kies, s tölgy fák árnyékától setét völgybenn” kíván temetkezni. „Ezerszer boldogabbnak” mondja magánál azt, aki „zab sipotkskával esméretlen lakván völgyébenn nyájával, Nem énekelt soha fene vitézekről.” A táborban elvesztette kedvét a verscsinálástól. A szüretnek és a pásztoréletnek festegelésében találja örömét. A civilizáció és főleg a kereskedelem fejlődésétől a magyar nép egyszerű erkölcsseit félti. Orczy keresi a természetes állapotban élő embert s megtalálja a magyar parasztban. Vágyakozva tekint a „szegény paraszt nép”, vagy a cigányok életére. A negyvenes évek írói: Vahot Imre, Erdélyi János kegyelettel emlékeznek Orczyra, aki először hívta fel a magyarság figyelmét az Alföldre, aki először mutatott rá arra az őserőre, ami a magyar parasztban rejlik. Orczy boldogabb, termé-

— ¹⁷ 138. 171, 174—175. — 139. 315—316. — 83. 89, 95. — Az Amade kiadás Névtelenje — így, vagy egyszerűen Névtelennek nevezem azt az ismeretlen költőt, akinek *Somogy vármegyéről való versek Meris és Menálcas pásztorok között* c. költeményét Négyesy László Amade verseinek függelékében (44), mint Amadének tulajdonított művet adta ki az 540—547. lapo-

szetesebb, tehát igazabb embert keresett a kedves pusztaságon, úgy mint a francia írók Svájcban. Hasonlóképen nagy hatása volt Gvadányi Falusi Nótáriusárak. Szembeállítja a várost a pusztával, de az ellentéteket egyedül a város kárára használja ki: a város ócsárlását nem követi a puszta dicsőítése. A „csendes magányosságot“, a „bölcesség tanyáját“ Bessenyei is az Alföldön, a Tisza partján keresi. Vágyódva írja le a gulyás igénytelen életét.¹⁸

Barcsay, Orczy, Bessenyei számára az egyszerű, pásztori élet nem pusztán megvalósulhatatlan álmom: életkörülményeik megengedik, hogy a természet magányában éljenek. Más költőinknek mostoha viszonyaik ezt nem engedik meg: a pásztori élet elérhetetlen vágy marad. Ányos Pál szembeállítja a bakonyi életet a városival — hivatása kolostori, majd városi életre kárhozhatja. Szentjóbinak is meg van a rousseaui álma a falusi kis házról, a „tsendes magányosság karjai között“ szeretne élni. Daykát mostoha sorsa tartja távol kedves vidékétől Abaujnak Tempéjétől. Kis János unja a várost. Kazinczy Szikszónak akar à la Rousseau lakosa lenni. Fazekas Mihálynak is volt havasi idillje, Ruzsándával, a szép moldva lánnyal. Később ő is, mint Földi és Csokonai kertészkedéssel, csendesen töltötte idejét. Csokonait többször elfogta a félrevonulás vágya: egyszer Tihany barlangjaiban akar mint egy Rousseau Ermenonvillében ember és polgár lenni, máskor a debreceni puszta kis forrását szeretné megkapni, hogy ott nyugodtan dolgozhasson. Vitkovics Mihály, akit hivatása a városhoz köt, vidékre vágyódik, s neveti a „világ bolondságát“.¹⁹

De tudják, hogy az aranykor nem jön vissza többé. Ányos is így ír Barcsay kapitánynak: „Ó ne mondd barátom jobb a magánosság, S pásztori kunyhókkal népesült pusztaság, Eltűnt már az arany százod boldogsága, Mellybe olly kies volt mezők nyájossága.“ Kármán József nem szűnik meg izgatni a városiasodás mellett, Kazinczy, ha teheti, Bécsbe megy, Kisfaludy Sándor katonáskodása alatt nagyvárosba, Bécsbe vágyódik. Csokonai Pestre szeretne jutni, „szükségessé tévén a nagyvárosi lakást a bibliotheca, a tudósokkal való társalkodás,

és a nemzeti történetek felől maga elébe kiszabott plánuma". Berzsenyi Dániel Vitkoviccsal szemben a városi élet szépségét magasztalja.²⁰

4. Milyen az a táj, ahol sétálni, meditálni szeretnek, ahol pásztoridilleket keresnek és hogyan ábrázolják? Mivel az előző fejezetekben említett XVIII. századbéli írók különben is rokokó ízlésbeli sajátságokat mutatnak, tájeszményüket is rokokónak nevezhetjük. A rokokó táj a barokkból fejlődött. Ugyanúgy hangsúlyozza a termékenységet, unja, nem szereti a hegyeket. De a táj már nem az építészetnek, a civilizáció alkotásainak függvénye. Az ember nem lakta, érintetlen táj, a lakatlan tengeri sziget, az újonnan felfedezett világrész, Ausztrália nem idegen a rokokó számára. A barokk tájeszmény szigorú egyenes vonalai felszabadulnak. A táj szelid, kellemes, olyan, mint egy kert: mindenfelé gyümölcsösöket, veteményeket, szőlőket, halastavakat, virágágyakat lát a szem. Ilyen Mikes, Faludi, Baróti Szabó, Pálóczi Horváth, Kis János tája. A század második felében a táj körvonalai összeszűkülnek, a testi jólét érzése fogja el az embert ezen az elzárt tájon: zöld lombfalak zárnak el a világtól, madárénekek gyönyörködten, patakok hűsítenek, stb. Ilyen Ányos, Dayka, Csokonai kedvenc tája.

Mikes Kelemennek még kevés érzéke van a táj domborulatai iránt, inkább foltokat lát. Eszménye a szép, termékeny síkság, mely olyan, mint valami jól megművelt kert, mert szántóföldek, szőlőhegyek, veteményeskertek teszik változatosabbá. Különös gyönyörűséget szereznek neki a virágok. Bukaresttől Jászvárosig „a mezők mindenütt be voltak terítve virágokkal, hogy csak szegfűre és tulipánra léptek a lovaink. Egyszóval mindenütt virágos kertben jártunk. De mit mondok? mert nincsen olyan kert, a kiből annyi sokféle virág legyen.”²¹

Faludi tája már változatosabb. A felszíni alakulatok is érdeklik. Nem pusztán foltokat, hanem körvonalakat is lát: magános hegyek, szelid dombok hullámvonala szegi be a látóhatárt s csendes nyugalomnak, békének képzetét keltik a lélekben. Összhangban van ez a szelíden hullámozó vonal azzal a nyugodalmas pásztori élettel, melyet Faludi bemutat. Virgító, vidám hangulatú tájából kizár mindent, ami mélabús gondo-

latokra indíthatna. Megkülönböztet sötét és világos erdőket. Ő csak a ritkás erdőt szereti, a félelmes sűrűség csak arra jó, hogy elzárja a külső világtól a pásztorjátékok táját: „az arkádiai hegyek tulsó végén már szelidülni, és lassan lassan vad-ságából velközni kezdett az erdő, ritkult sűrűsége, közbe közbe lapos hantok, gyöpös virágos völgyek látszaltanak, legelő mezők és hízaló rétek, mellyeket a hegyekből kifolyó vizek itattak.“ A folyóvíz nagyon kis szerepet játszik: forrást csak kétszer említ. A patakok csörgedezése sem indítja mélabús gondolatokra mint Ányost s általában a század vége költőit. A tenger, a hold, a csillagos ég látása is nyugalommal, békés vidámsággal tölti el: „Ki vala terítve fölöttek az égnek tsillagos serege, szarvára fogyot a hold, de mégis azon tiszta képet szépen mutogatta a tengerbenn, és a rengő habokkal vígan játszódott. Lengedezett a napkeleti *Eurus* szél, és hasznosan késérte vala a hajót. Lebegtek, tsattogtak a vitorlyák.“²²

Az Amade kiadás Névtelenje mint pásztorködásra, idillikus életre kiválóan alkalmas tájról beszél Somogyról. Somogyról rajzolt tájképe Faludiéhoz hasonlít. Míg azonban Faludi csak elképzelt tájat ábrázol, a Névtelen Somogyot akarja jellemezni: „Látam szép térségét, Messzi rétjeiket, hosszú mezőségét, Rendes völgyeinek hosszú tetejeit S bokros legetivel sűrű erdőségeit . . .“²³

Szabó Dávid egyetlen egyszer ír a „sűrűbb berkekről“, máskor mindig a virti tájat és virti élet örömeit dicsőíti. A virti táj vonalai, foltjai ugyanolyan nyugodtak, vidámságot, békét sugalmazók, mint Faludiéi, vagy mint a Névtelené, de hiszen az az életforma, melyet mind a hárman képviselnek, szintén egyforma. „Itten gyors ladikok víz-hátat hasítanak, amottan, Puska ropog, nyúl földre terül; Itt nádtól fel-vert, s tsergő kátsákkal elöntött És zajgó tavat, ott látok szőlői gerezddel Bé vonalott hegyeket. Völgyek meg-nyílnak emitten; Ott magokat dombok kegyesen emelik.“²⁴

Horváth Ádámot a nemzeti büszkeség indítja tájábrázolásra. Versenyre kel egy bádeni barátjával: meg akarja neki mutatni, hogy a Balaton melléke szebb, mint Bécsnek, vagy Bádennek környéke. Máskor egy hazájából elszármazott magyar-

nak, Szelleczkynek honvágyát szólaltatja meg. A tájfestés számára tehát költői feladat. Mindkétszer összefoglaló képet akar nyújtani s ezért magasról szemléli a tájat. Így nem vonalakat, hanem foltokat lát és láttat: „Képzem a gazdag természettel ki-
 esedett bérczeket . . . Képzem, mintha ez hegyeknek felmen-
 vén tetejekre, Le-tekintenek a kiterjedt sík téerekre, Mellyeket
 vagy sűrűn rakott tsonó kévék tarkítanak, Vagy csoportosan
 legelő seregek vidámítanak. A Pásztor nagy fa tövében
 fejét árnyékoztatja, S ama boldog arany időt édesen sípolgat-
 ja; Azután bellyebb vonulván árnyékosabb berekre Gyönyörű
 hanggal felelget a Nimfák énekjére . . .” Összefoglaló képet
 igyekszik nyújtani nemcsak a Balaton mellékéről, hanem egész
 Magyarországról. Ilyennek képzei külföldről Szelleczky a ma-
 gyar tájat. A hegyeket a gazdag termés *kiesíti*, vagyis kiessé
 teszi. A termékenység, hasznosság enyhítő körülmény a hegyek
 megítélésénél a XVII. és XVIII. században. A sík tér sem olyan
 borzasztó egyhangú: vagy kévecsomók *tarkítják*, vagy legelő
 barmok, tehát élőlények, *vidámítják*. Erre a tájra képzei Hor-
 váth-Szelleczky az aranyidőt édesen sípolgató pásztort. A mi-
 tológia emlékei is közelebb hozzák ezt a tájat a klasszikus
 tájeszményhez.

Feltűnő, hogy bár hegy tetején áll, mégis a részlet ragad-
 ja meg a figyelmét; kévecsomók, sípolgató pásztor. Máskor is
 feltűnik az a törekvése, hogy szelidíti, kicsinyíti a tájat. Tihany-
 ból széttekint s a térségek egy nagy kertnek tetszenek: a Ba-
 laton halastó, Tihany mulatóház, Somogy vadaskert, Füreden
 gyümölcsös van, az északi hegyeket télben csupa kietlennek
 vélhetnénk, de most ott is gyönyörű gyümölcsös, mely talán
 még az édenkertet is felülmulja. Kicsinyíti, *szűkíti* a tájat az-
 zal, hogy kerthez hasonlítja: a Balaton hálástóvá zsugorodik,
 a Bakony gyümölcsössé szelidül. Csak a kellemes, kies vidé-
 keket veszi észre: a Badacsony, Csobánc, Szigliget, egyszóval
 az a Balatonmellék, melyet Kisfaludy Sándor húsz évvel ké-
 sőbb halhatatlanított, teljesen elkerüli figyelmét. Ezeknek a he-
 gyeknek merész, nyugtalanító vonalai nehezen is illeszkedné-
 nek bele Horváth rokokó kertjének szelid hullámvonalába. A
 Balatonról csak száraz leírásokat tud nyújtani. Két szint is-
 mer: a pirosat és a zöldet. Zöldes Somogy erdeje, piros a
 lenyugvó nap és a felkelő hold.²⁵

Kis János is a dombos, szeliden bájoló vidékeket szereti legjobban. Sopron-megyének kétfajta táját szembeállítja : „Szép vagy Sopronnak zordon hegye völgye, hol ormos Rengeteged feketül, s bérczeid árja zuhog ; Szebb vagy, apró halmok s térek vegyülése kalásszal Sszőlővel nevető hesperi kertje te, még.”²⁶

A folyóvíz az itt ismertelett tájképeken legfeljebb másodrendű szerepet játszott. Mások tájeszménye azonban az árnyas patakpart. Egyrészt a csendes mélabúnak, másrészt a testi jólérzésnek, pihenésnek tájszükséglete. A zöld rejtek a közeli tárgyak és benyomások felé fordítja a szemlélő figyelmét, érzékennyé teszi. A fokozódó elmélkedő, meditáló kedvnek is a világtól elzárt völgy a tájszükséglete.

Barcsay szívéből „fenyvesekben, patakok, eleven források mellett folytak sok mély sóhajtások.” Orczy műzsái szeretik az árnyékos erdőket s leginkább a vizes völgyeket kedvelik.²⁷ Anyos kőszárlól dőlő víz csergését hallgatja. Alexis. c pásztori beszéde prózában írt tájképpel kezdődik. Tájképei még emlékeztetnek a Faludi-félére : „Még a nap tsak a magas hegyeknek tetejét festette sugaraival, midőn már Tytirus és Meliboeus a híves ligetekre vezették nyájokat ; közel folyt egy tiszta patakotska, melly a szomszéd kősziklának kebeléből szivárkodott és kellemetes tsergedezéssel sietett a völgynek mélységében, pártázattyan a vidám pásit mosolygott, és az egész térség Flóra ajándékival kevélkedett ; itt Tytirus és Meliboeus ledőlván elővették nádból alkotott sípjokat.” Nem szűk, kilátás nélküli völgyben érezzük magunkat : széles tisztáson vagyunk, ahová ellátszanak a közeli hegyek és ligetek. A Bakony is ilyesféle pásztori vidékként él emlékezetében : „egy dombotska fejebb emelkedik, két eleven forrás tsergedez tövében, oldalát a gazdag gyümölts fák szépittik, helyvel veteményes kertek ékesittik, sárgult kalászokkal kérkedik környéke.” Itt, a Bakony kies rejtekében éppen most folyik az aratás. Ányos úgy gondol vissza szülőhelyére, mint világtól elzárt, boldog szigetre, ahol egyszerű erkölcsű, boldog emberek élnek. Az aranykori és gyermekkori időkre való visszaemlékezésnek tájszükséglete

ö. II. 140, 154—159. Folyókról : I. 189, II. 86. — ²⁶ 106. 251—252, 156. A Balatonról : 155. — Színek : 116. I. 377. *Kedves tsalattatás.* — ²⁶ 126. Sopron tájékához. — ²⁷ 52. 100—101, 156—157. V. ö. még Völcsei Tóth Istvánnal.

ez az elzárt, Ceresnek és Pomonának minden ajándékával ékeskedő térség.²⁸

Dayka Gábor már csak néhány közeli képet ragad ki a természetből, már nem is nevezhetjük tájnak leírásait: „A völgy illatozó májusi gyöngynek örül... A lefolyó kövecsen lassú patakocska csörög le, S csendes habjaival pázsitos hantot öblít. Felveszi téiben elhányt ékét a bánatos erdő, Zöld árnyéka kies szenderedésre vezet...” Nincs meg az összefüggés az egyes képek között, nem az egész, hanem a részlet érdekli. A „havasok melléke” nem ihleti, pedig úgy látszik, ifjú korában „a csendes erdő fenyevei és a fellegekbe süllyedt, járhatatlan hegyek” is elfogták lelkét. Itt, a Kárpát fagylepte vidékén érzi, hogy költészetének tájszükségletét csak Abaújnak Tempéjében találhatja meg, a kellemes ének kiesebb helyeket kíván: „a sűgő zephyrek s Pánnak vadon erdeje, melyben A falevél remegő lengedezéssel inog; A kövecsen lefolyó forrás, mely búsan ömölve Csörgedező habbal parti virágot itat; Vagy menedékes hegyen Bacchus, vagy az illatozó kert Ágyaiban a szép Flóra virági között; Igézést szeret a költő lantjára lehelni.”²⁹ Nem egy bizonyos magyarországi tájra vágyódik, hanem a *rokokó* tájra, melynek nem csontozata, felszíni tagoltsága, hanem esetleges életmegnyilvánulásai fontosak számára. Nem az elsőrendű látási, hanem a másodrendű hallási, szaglási, tapintási benyomások hatnak rá. Tájészménye még kevésbé egyéni jellegű, mint Faludié. A költők szívesen képzelik magukat ilyen vizes völgyekbe, árnyékos kútfejekre, vagy nemcsak versben, hanem a természetben is az ilyesmit szeretik, mint Csokonairól tudjuk. A költő azonban nem valami látott vagy szeretett patakpartot ír le, hanem képzeleti, eszményi tájat ábrázol. Ezért annyira egyformák ezek a patakok és völgyek. Kis János egy elrejtett völgy menetében keresi a magányosságot, a kőszegi völgyekben „hűves patakok követsen szaladozva tsörögnek,” Révai: „Gyenge szellők lengedeznek Lebeg zöld ág levele Hűs árnyékok enyhítenek Szépen zúg a csermelye Szépek itt is a virágok, Mosolyognak kertünkben.” Virág Benedek a „csendes erdők pusztá homályait” és a „kis

Erről: 73. — ²⁸ 45.36, 122—123, a Bakonyról: 127, 139. V. ö. még 35, 47. A madarak közül szereti a pacsirtát és a gerlicét. — ²⁹ 78. A tavasz. 29. A vir-

folyóknak víg csevegéseit“ éneкли. Fazekas hív, „düljünk e nyájasan tsergedező Patakotska mentében, e szép mező virágozó ölében.“ Szentjóbi szerint a „boldogtalanok és szerelmesek a tsergedező patakokkal s a lengedező szellőkkel legszivesebben közlik titkos panaszokat.“⁸⁰

A természet legműlékonyabb jelenségei, melyek csak a táj változásnak — időszakos változásnak alávetett felüület, nem lényeges részét alkotják, de abba életet, mozgást visznek s ezáltal közelebb hozzák az emberhez — az elfolyó, soha vissza nem térő *patak*, a mozgó levegő: a *szellő* s ennek tapintható, illetőleg látható megnyilvánulásai: a hűsítés; remegő, lebegő falevelek, a *fényjelenségek*, mint a napfényben úszó fák, az árnyék, vagy a patakokkal játszó holdsugár, a *növényzet*-nek (virágok l) szín- és illat-, az *állatvilág*-nak hangbenyomásai (madárének, méhdöngés) — ragadják meg az érzékeny poétát; ezeket a jelenségeket szereti, ezek ihletik s ezek veszik körül lélektani, vagy valóságos költői magányában.

Ebben a rokokó tájban élő érzékeny poétának zseniális típusa Csokonai. Szereti a természetet, az embereknél többre becsüli, fiának, barátjának tartja magát. A táj egyszer a pihe-nésnek, önfeledt nyugalomnak hűsítő, édesítő kerete, másszor poétának való hely; elzár a külvilágtól, megszerzi a magányosságot, költői gondolatokra ihlet. De nem keresi az összeolvadást a tájjal: az ember mindvégig megőrzi függetlenségét, nem engedi át magát a táj sugalta érzelmeknek, s saját érzelmeit se törekszik viszontlátni a tájon.

A *tanunak hívott liget*-ben régi költői játékhoz használja fel a rokokó tájat. Már Zrinyi első *Idyllium*-ában megtaláljuk ezt a tárgyat: „Bár ne hidgy énnekem, kérdezd kűsziklákát, Kérdezd meg ezeket az nagy álló fákat... Ninch it olly kis erdeő, sem olly kichin fűzes, Sem nyár, sem iegenye, sem fenyős, sem egres Az hol az te neved jól nem esméreter.“ Csokonai ligetjében a bágyadt szellő az ő sóhajtása, a harmat az ő könnye. Közvetlenebbül, érzékelhetőbb formában tanúskodik a liget. Tompított zöld világítás ömlik szét a vidéken: „zöld rejtek“, „a cserfák *setét enyhe*...“ „mi *bágyadt szellő sóhajtoz* fenn az ágakon, Nézz, mint ingalja a *zöldellő* levelt a

gyenge lombokon...” Csupa válogatott szép szó, melyek mind valami zöldes árnyék képzetét keltik. A *Duna nymphájá*-ban is csak néhány szóval jelzi a tájat: Watteau valamelyik vásznához hasonlíthatnók, melyen elsősorban az emberi alakok kötik le figyelmünket: „Amott egy nyárfa hivesében A fűzfa közt Találni a sziget mentében Egy tiszta közt... Itt a vad faunok irtoványi Megtetszenek: Az ősz Dunának szép leányi Itt fürdenek. Gyakorta a habok tapsolnak Játékokon. S körülök a pintyek dalolnak A bokrokon...” Még a hely-kijelölésben is múló jelenségekkel jellemez: a nyárfa *hivesében* van ez a „tiszta köz”. Feltűnő már itt is — és még inkább a *Magánosság*hoz c. ódájában, — nagy faismerete. Minden fa-név egyúttal más-más zöld színárnyalatot képvisel. A kisasszondi völgynek röviden jelzi a fekvését — két hegy között nyúlik el — de annál részletesebben írja le növényzetét, változatos vizeit: van itt forrás, tó, patak. Ezen kívül a fényjelenségek ragadják meg: a megfrisselő árnyék s a holdfény a szöke bikkfák oldalán. A hangulatot keltő, szép szavak nemcsak értelmükkel, hanem zenéjükkel is felidézik a tájat. Legtöbb tájképét, vagy inkább természeti képét a szavak zeneisége hangolja. Szokatlan jelzők, megszemélyesítések, nagyon gyakoriak: a habok tapsolnak, rájajdul a Balaton, „a szomorú egek sírnak mezeinkre le széljel”.

„Gyengén rezgő lantja” elsősorban a hangulatok „mennyei koncertcskéinek” visszaadására alkalmas. A „gyászhelytől”, a „szörnyű környéktől” írtózik. Neki nem csak a Tátra, hanem a Mátra is „szörnyű” hegy. Tihanyban már zordon erdőket, durva bérceket, szirtokat lát, barlangot keres a setét hegyekben. Horváth Ádám mindezt nem méltatta figyelemre Csokonai viszont nem látja a gyönyörű kilátást, egy szava sincs a Balatonról. Csak azt tartja számon, hogy Füred ott van közelben — az ott vígadozókkal szembeállítja sírván síró magát. Az elszigeteltséget keresi itt is, a befelé fordító magányt, mint Kisasszond elzárt völgyében. Egyedül akar lenni bánatával s a magánosság részvevő szavát — az echót — akarja hallani. A sziget, az echo a barlang hármasság magánosság-ihletét keresi, ezért nincs egy szava sem a külső világról, ezért hiányzik a hely-megjelölésen kívül minden részletesebb tájfestés.

Gróf Erdődy né ő nagyságához c. költeményében szól is-

mét vad vidékről. Borzasztó fájdalomához csak borzasztó képeket kereshet. E vad tájképnek kétségkívül van élményi alapja: mégis hiányzik belőle minden egyénítő vonás. A helyi színeket (couleur local) kerüli. Bolyongása nem egy bizonyos meghatározott vidékhez kapcsolódik, hanem a vad tájhoz, valamilyen vad vidékhez. A magánynak, a pusztulásnak és a borzalomnak táji kifejezőit halmozza: „A barlangok setét gyomra, Hol senki sem láthatott, Hol magános panaszomra Csak a kőszál hallgatott, A pusztult várak omlása, A vad erdők éjjele, A mély völgyek horpadása Jajjaimmal megele.” A barlang, a kőszál a magányosságot, a várrom a pusztulást, az erdő, a szakadék a borzalmat idézi fel. A puszta szónak ugyanolyan felidéző ereje van, mint mikor szelíd, bájos tájat ábrázol. Fel-tűnő a hasonló képzetet keltő, ugyanazt magyarázó kifejezések halmozása. „Setét gyomra” „omlása” nem fűz semmi új vonást a barlang vagy a pusztult vár fogalmához, csupán erősíti, nyomtatékosítja. „Horpadás” és „mély völgy” is ugyanazt jelentik.

A helyi szín sem egészen ismeretlen előtte. Természete-sen csak akkor alkalmazza, ha nem szelíd táji keretet kívánó rokokó tárgyat dolgoz fel. A *Déli aggodalomban* belső tüze és az égető nap között talál kapcsolatot. Mintha az égető nap ihlette volna öntüzenek felismerésére. A forró nyári dél leírásában magyar levegőre ismerünk. „A lankadt arató ledül izzadt fővel, a barmok terebély bikfák alá mennek, a madárcák csüngnek a setét lombokról, az apró bokrocskák tövében zeng a zörgő prücsök, a rezzent gyikocska a gaz között csereg, sok száz szöcskő ugrál patlanó lábain A hévtől elaszott fűszálak szárain...” Nem kifejezetten alföldi tájkép, mert hiszen a horizontról nem tudunk meg semmit, éppúgy lehet dunántúli vidék is. A rokokó poéta itt sem tagadja meg magát: a részletek érdeklik, a piciny jelenségek. *Visszajövetel az Alföldről* c. költeményében (mely különben „Dáciához,” a Tiszántúlhoz való ragaszkodását bizonyítja), még kétségtelenebb a helyi szín: Kecskemét pusztájának „széllel bélelt szirtjeiről,” Karcag sok száz asztagáról beszél. Az alföldi helyi szín a debreceni költőknél, s Verseghynél nagyon általános.

Kisfaludy Sándor a *Kesergő Szerelemben* a tájat költői játékra használja, mint a görög, római s főleg a renaissance költők. Tanuskodásra hívja a természetet, mint Zrinyi, Csoko-47, 227, 235, 241—242, 242. — 187. 5. — 92. — 170. 202. —

nai : eddig még *nem* sóhajtozott, nem panaszkodott a patak-
nak, a fáknak . . . Most azonban minden megváltozott. (Itt Bür-
ger volt a mintaképe!) Sem a patak, sem a Bakony erdeje
nem vidítja többé, a természet változásai, az évszakok fordul-
lása csak bűjút növelik. Mindenfelé jár, de nem mehet olyan
helyre, ahová szerelme ne követné : magában hordja azt ! (mint
Balassa, Csokonai.) A tölgyek és bükkök árnyékában lankad
és nem enyhül. (Csokonai.) Az egész természet elnyugszik,
csak ő nem. (Zrínyi.) Hol a fák kérgére írja szerelmese nevét,
hol a kösziklának mondogatja : most már mindenütt ismerik.
(Kallimachos : *Aitia*.) A hol szerelmese van, ott szerelmet és
Grátiákat lehel az egész táj. (Theokritos, Petrarca.) Szerelmét
látja a patakban tükröző holdfényben, az egész természetben
„A világból kiszakasztva, a halállal már rokon“ fekszik a hegy-
fokon. (Csokonai.) Szerelmében csak a kietlen magányosságot
keresi : ott nem emlékezteti őt semmi a szerelemre (Kallima-
chos, Zrínyi.). A *Boldog Szerelem* pedig az egyszerű mezei
élet dicsőítése. Az I. ének a falusi élet leírása. Ugyanazt az
életformát látjuk itt is, melyet Faludi és Baróti költeményeiben
megismertünk. A természet reggeli ébredésével kezdődik : nap-
kelte, harmat a virágokon, madarak hajnali éneke, a gazda-
sági udvar felszerkenése, korai sürgés-forgása — kinn a mezőn
a rideg nyáj s a „dombról pásztor fújja le bús nótáját.“ Az
V. ének elsorolja, hogy mi mindent szeret, éppúgy, mint Fa-
ludi felsorakoztatja a királyi multságokat. Szeret lovag, gya-
log csavarogni a természet keblében (Faludi : hegyet-völgyet
megkerülni . . .), a zöld berek szélében, a csörgeteg mentében
pihenni (Faludi : friss források mellett ülni . . .), „egy fa boltos
árnyékában, a rét színes bársonyában . . .“ Szereti a pacsirták,
fülemülék énekét hallgatni, kertészkedni, nyár hevében az
erdőben rejtőzni, látgy szellőben hűtőzni s „egy titkos völgy mély
ölében egy hűs csermely gyöngy-vizében szomjúságát oltani.“
Szeret a mezőben bolyongani, „látni a szél fúvalmában A ga-
bona tengerét Hányini zörgő tódultában Zöld hullámi ezerét.“³¹

Kisfaludy Sándor is bizonyítja, hogy a bájos, szelid, ro-
kokó táj nem csupán a költészet kelléke volt, valóban szeret-
ték ezt a tájat. A költészetből sem tűnik el a rokokó ízléssel
együtt. Berzsenyi, Horváth Endre, Kölcsey, Kisfaludy Károly,
Vörösmarty, Bajza bájos, szelid költeményeiket ilyen táji ke-
retbe foglalják.

³¹ 128. I. 10—11, 19, 18, 20, 37—39, 40, 43, 79, 103, stb.

A PREROMANTIKA TÁJESZMÉNYE.

1. Ányos, Csokonai, Kisfaludy Sándor már nem csupán a szelíd, kellemes rokokó tájat szeretik, nemcsak a vidám tavaszi, vagy reggeli hangulatot, hanem például a napnyugtát, a „kődlepte kerteket,” vagy a Badacsony szirtes tetejét. A tiszta, a világos mellett szeretik a bizonytalant, a homályosat, a vidám mellett a szürkét, a szomorút, a kellemes mellett a borzasztót, a szelíd dombvidék mellett a romántos, vad hegyeket s szeretik ezeket az ellentétes jelenségeket együtt látni. Az ilyen enyészetes és romántos tájak iránti érdeklődés oka a preromantikus lelkiállapotban keresendő. A preromantikus ember érzésekre, borzongásokra vágyik. Erre a táj is nyújt alkalmat. Hozzájárult ehhez az újdonságvágy, a szemek szomjúsága. Csak új, soha nem látott tájak megpillantása változtathatta azonban meg az írók tájélményét.

A XVIII. század második felében megindul külföldön az utazások divatja. Rousseau *Nouvelle Héloïse*-ja felfedezi Svájcot: mindenki vágyik megismerni a Valaist, azt a földet, ahol még romlatlan, egyszerű erkölcsű emberek élnek, azokat a tájakat, ahol Saint-Preux és Julie jártak és szerettek.¹ Nekünk nem volt még ilyen irodalmi zarándokhelyünk. Ányos, Barcsay csak gondolatban repülnek Gömörbe, Murányba, csak gondolatban koszorúzzák meg Gyöngyösy sírját.² Csokonai és Kisfaludy S. honosítják meg az irodalmi és a történelmi ihletet kereső utazásokat.³ Elsősorban tanulmányok céljából utaz-

¹ 140. 54, 264. — ² 52. 70. — 45. 34. — ³ Történelmi és irodalmi emlékek ihletik Kisfaludy Sándort is: Bécsujhelyen az itt kivégzett Zrinyi, Fran-
gepán és Nádasdy emléke, Olaszországban Catullus és Vergilius, majd Pet-

nak.⁴ Azok az angolok is, akik a század végén Magyarországon járnak, tudományos célból utaznak.⁵ Az ifjabb Buchholtz Jakab geológiai szempontból utazza be az országot.⁶ 1780-ban a Felvidékről egyesek átjárnak Lengyelországba, az ezüst bányákat szemlélni.⁷ A „természet csudáját látni” alig utazik valaki. Sándor István talán az első magyar, akit a természet szépsége vonz Svájcba.⁸ Berzeviczy Gergely is tervbevette svájci utazást: mégis erről mond le legkönnyebben.⁹ Anglia, Németország, Párizs gyakorolják a legnagyobb vonzóerőt. Érdekes, hogy a távolkelet mennyire vonzza utazóinkat: Sándor István egy óceáni magános szigetre szeretne utazni s „azokat a tsupa természet világánál fel nevelt embereket meg látogatni.”¹⁰ Gyulai gróf pedig Kinába és Indiába készült 1781-ben.¹¹ A céltudatos utazókon kívül mások katonáskodás közben, vagy hivatalos utaikon ismernek meg új tájakat. (Kazinczy Ferenc és László, Kisfaludy Sándor).

1786-ban a hosszas horvátországi katonáskodás alatt melancholikussá és érzékennyé váló Kazinczy Lászlót állomáshegyéről, Ressetareből vizitálni küldik.¹² A Papuk-hegységbe megy: itt lát — talán először életében — „romantisch” tájat. Ma nem tartanók különösképen vadnak ezt a vidéket: a hegyek sehol sem haladják meg az ezer métert! De Kazinczy László sem festi vadnak ezt a „romantisch” környéket: „tsupa hegy s völgy, a fák hasonló szépek, mint a Száva mellett, a vidék pedig valósággal Romantisch. Most a leg szebb Prospectusok, a melyekről Török vagy Horváth Országba mélyen beláthatunk majd mély árnyékos völgyek, a melyekbe mindég a legg szebb források és tsorgó patakok fojtak, a türhető kő sziklák között, majd . . . szőlőhegyek . . . itt szép rétek, amott mély meredek mulattatták szemünket. A legmagasabb hegyek között van egy Pisztrángos patak, két magas és meredek hegy közt a völgybe

rarca. 128. VII. 217, 255, 258. Csokonai bejárja Szigetvár vidékét s ott ihletet nyer a Zrinyiász kiadására (v. ö. 72 27.); a magyar Helvetiába, Erdélybe szeretne menni (76. II. 655.), egész Kievig akar utazni, hogy ihletet nyerjen nagy epikus terveihez. — ⁴ 102. 114. — ⁵ Keit a bányavárosokat tanulmányozza, Thowson geologus. 95. 25—30. Beudant szintén geologus. 36. 1933. 234—265. — ⁶ 41. 1783. III. 3—47. — ⁷ 24. 1781. 271. — ⁸ A szentgotthárdi vendégházban nem talál magyar embertől származó bejegyzést. 160. 511. — ⁹ 58. 25. — ¹⁰ 160. 278. — ¹¹ 24. 1781. 273. — ¹² Melancholiájához: 116.

mindenütt kövek, de nem, irtóztató kősziklák közt, sűrű magos erdőbe mentünk a Hegyre föl a patak mellett, a mely tsupa köveken ugrál le a Hegyek közzül“...^{12a} Első pillanatra nem tűnik fel ennek a tájnak az ujsága, nem értjük, hogy mért nevezi ő ezt „romantisch“-nak:¹³ világos, hogy ezt a kifejezést nem annyira az irtóztató kősziklákra, a hegyipatakra, mint inkább a „tsupa hegy s völgy“ vidékre érti. Figyelmesebben olvasva látjuk, hogyan válogatja s rakja egymás mellé az ellentétes táji elemeket: hegy és völgy, prospectusok, vagyis meszszi-re kilátást nyújtó helyek és sötét mély völgyek, vagyis elzárt táj; csorgó patakok, vagyis örök mozgás és kősziklák, vagyis mozdulatlanság. (A patak-kőszikla ellentétet különben is nagyon szeretik!) A vadság képei után (völgy, kősziklák) egyszerre szőlőhegyek között vannak, itt augusztus 24. előtt már mindenütt érett szilvát találnak. Szép rétek, vagyis vízszintes tagozódás és mély meredekék, vagyis függőleges vonalak. A változatos és ellentétes részleteknek a tarkasága teszi „romantisch“-sá a tájat. Sikerült meglesnünk, hogy az új tájszemlélet miként teremti meg tájeszményét. Ennek az ellentéteket kell magában egyesítenie. A függőleges és vízszintes vonalak ellentéte a Száva mellett is mulatságára volt Kazinczy Lászlónak.¹⁴

Berzeviczy Gergely 1786—87-ig beutazza Német-, Francia- és Angolországot, áthalad Belgiumon. Tulajdonképen Anglia, melyet nagy kertnek lát, neveli őt a tájak szépségének meglátására. Ő is használja a romantisch kifejezést: „Spa liegt sehr romantisch.“ A Rajna vidéket is szépnek tartja, de megjegyzi, hogy nem lehet Angliával összehasonlítani. Nagyon megkapja azonban a tenger: „Die Ebbe und Fluth, der Sturm, die Wellen, die ewige Bewegung der ungeheueren Masse, wenn der Südwind weht; wie erhaben und majestätisch!“¹⁵ A tenger nagy tájélmény volt számára, a hatást, amit a Tátra tesz rá, csak a tenger meglátásának élményével lehet összehasonlítani — mondja.¹⁶

Sándor István mikor utazási leveleit kiadta, 1793-ban

l. 110, 144, 108 (hold). — ^{12a} l. 106—107. — ¹³ 1787. szept. 4-én még egyszer: „Éppen most érkeztem ide ezek a puszta falak közé — Azonkívül, hogy Romantisch akarnék írni, le szállottam a kotsimról, a kertembe mentem . . .“ stb. l. 144. — ¹⁴ l. 106. a fák magassak, mint egy-egy Torony és egyenesek, mint a Gyertya . . . — ¹⁵ 58. 60, 65. 59—60. — ¹⁶ 70. l. 9. — ¹⁷ 160.

meg volt győződve, hogy „még nyelvünkre fordított utazási leírásunk sintsen.” Szolgálatot akar tenni nemzetének. Az első utazások alatt meglehetősen érzéktelen a táj szépségei iránt. Tájézsménye Mikes Kelemenével rokon. Kerteket, mulatóházakat, kastélyokat lát mindenfelé. Első útján látta a tengert, még pedig Triesztben: „A Vártól a Tengerre való ki látás felettébb gyönyörű.” A Genuába vivő úton már borzad, de ez még nem a preromantika szent borzadása: „Az út oldalán imitt amott olly mélységek s meredekék találkoznak, hogy ha az ember le teként, a haja szála fel áll ijedtében.” Párizsban kezd modernebb utazóvá fejlődni: A St. Denis apátságot és a Sainte Chapellet „gothus munkájuk” ellenére is megcsodálja.¹⁷

Negyedik útjára, Svájcba 1791-ben indul. Ezen az útján egyszerre felfedezi a természet szépségét: a schaffhauseni víz-esésnél már felkiált: „le írni lehetetlen! soha életemben nem szemléltem ilyet.” Társával együtt „soká szó nélkül s bámulva nézi ezt a tsodát.”¹⁸ Svájcban először a magas hegyeknek és mély völgyeknek szüntelen váltakozása lepi meg, elérézékenyül a havasi pásztoridillen. Ugy érzi, hogy „Tündér Országba” érkezett: nincsenek itt már mesterséges kertek, ugró kutak, fényes kastélyok. Mintha ezzel is jelezné, hogy most ért végre a preromantika ígéretföldjére, ahol vége a kertbe zsúfolt szépségeknek: itt a szabad föld nyújtja az annyira kedvelt kellemes ellentéteket.¹⁹

Az Ördöghídjánál újra más kapja meg: ez ismét jellemző s hozzátartozik a kor kedvelt tájelemeihez: „Hátul függő kősziklák szemléltetnek, mellyek minden szempillantással leszakadással fenyegetnek, s elől iszonyú kőszikladarabok, mellyek a Mindenhatónak keze által egy öszve rontatott világ dűledékinek látszatnak lenni.”²⁰ „Bal felül emelkednek a kősziklás falak olly szédelgést szerző magasságig, hogy az ember nem mer fel nézni, ne talán a lába alatt ordító kék vízbe essék....”²¹ Az ember állandóan veszedelemben érzi magát: kősziklák felülről, mélység, s a mélységben ragadozó hegyifolyó. Az ember itt látja a borzasztó, a félelmes természetet: hatalmában van. Ezt az ijedést igyekeznek kicsiben felkelteni az

4, 154, 160, 362, 440, 477. 30. 134—135 321. 325. v. ö. 102. 88, 141. — ¹⁸ 160 482—483. — ¹⁹ 492—493. — ²⁰ V. ö. Kisfaludy: „A hegyek omladéki . . . mint egy világ romladéki A teremtés hamvában.” 128. l. 68. — ²¹ 160. 505. —

angol kertek. Megkapóan írja le a mozgékony víz és a merev kőszikla harcát Sándor István: „Jobb felől a négy vagy öt hullás által megbosszantott víznek egy más kősziklás tal veti magát elejébe, mellynek az alján a szüntelen ütköző habok már jó mély lyukakat ástak“.

Azonban nem az Ördöghídja, sem a sziklafal az, ami őt itt legjobban megkapja, hanem az urseli völgy, „melynek szép rétjeit nem győzi eleget tsodálni“.²² A Szent-Gotthard is azért tetszik neki, mert „más olly utat még nem ismer, melly annyi nagyot és szépet, annyi kedveset és rettenetést foglaljon magában, s ugyan ezen különbözéssel olly tetsző s különös legyen“.²³ — Megint csak az ellenét s az ennek különösége, szokallansága által kiváltott tetszés ragadja meg és az, hogy innen egyszerre két tengerbe pökhet.²⁴ Már most megjegyezhetem, hogy Sándor Istvánból semmi „nagy ideát“²⁵ nem váltanak ki a svájci hegyek: sehol sem képes nagyobb szerű leírást adni. Képtelen áttekintést nyerni, de ő ezt nem is keresi. A közeli tárgyak nyújtotta irtózás, borzongás, vagy csudálkozás kielégíti. A Vierwaldsältli-tó megint valami újat nyújt: már nem „az ellentéteknek és különbözéseknek változatos és gyönyörködtető sorát“. „Főkép az alsó része, mindjárt Fluelen fellyül, hol a Tel Kápolnája fekszik, igen romántzos. Ezen tónak a partjai sokkal vadabbak, s ahozképest romántzosabbak, mint akár melly egyéb Svájti tónak, de nem olly változók, s mulatságosak még is, mint a Tzüriki tónak partjai. Ugyan is az ember gyakran egész órákonként rettenetes hegyek s kősziklák közt hajózik . . . Ezen meztelen kősziklák először ugyan etszők s kedvesek, de végre még is ijesztők s únalmasok . . .“²⁶

[A romántzost még egyszer használja. Nem akarom a szónak jelentését eldönteni, mert szinte lehetetlen a romantikus szónak és rokonainak jelentését egész pontosan körvonalazni.

²² 508. — ²³ 509. Ez az ellentét, a sivatag és a paradicsom között, mindenkinek feltűnik, mégpedig kellemesen, aki megpillantja az Alpok déli lejtőit, északról érkeve. Az észak és dél ellentéte, mely Homeros és Ossian összevetésében is mutatkozik. V. ö. 8. 1934. 579. — ²⁴ 160. 510.: „Mire nézve méltán mondhatta Bouffler Ur . . .“ Ugylátszik ismerte St.-J. de Boufflers lovag művét (*Lettres pendant son voyage en Suisse a Madame sa mere*), mely 1789-ben jelent meg német fordításban Genfben. v. ö. 140. 272. és 488. — ²⁵ Kisfaludy Sándor kedvenc kifejezése. — ²⁶ 160. 514. — ²⁷ 2. V. 1909. 199—

Általában az új tájszemléletet jelenti, jelenti azt a nyugtalanságot, melyet bizonyos tájak oltanak belénk. A szó és a táj magyarázatára összevetem Sándor leírását Rousseau szavaival a bieli tóról (Lac de Bienne): „Les rives du lac de Bienne sont plus sauvages et plus romantiques que celles du lac de Genève, parce que les rochers et les bois y bordent l'eau de plus près...“²⁷ A szót ugyan arra a jelenségre használják. Tó, melynek partján meredek sziklák emelkednek fel. A „romántzos“ érzés felkeltésében kétségkívül része van a vízszintesnek (a tó tükre) a függőlegesekkel (sziklák, magas fák) való találkozása. Másrészt a „romántzos“ és a vad rokonfogalom-má lett.]

Itt tűnik ki, hogy Sándor István, milyen mértékig bírja ki a vad vidéket: csak soká ne tartson, emberek, városok, vagy legalább állatok vídámítsák a tájat. De... „csak ritkán láthatni egy eltévedett ketskét, mely a tsónaknak közelítésekor legottan panaszló képen a part felé futamodik, mintha az ő szomorú helyéből kiragadtatni kívánkoznék...“

Bernből Soloturn felé haladva meglátogat egy remete-lakást, ami úgy látszik, szintén hozzá tartozott a látnivalókhoz. „Szűk és mély völgyben fekszik, melly magos kősziklával záratik be. A Kápolna az említett öreg ájtatos Remetétől ki mondhatatlan fárasztó munkával egy igen kemény kősziklában vágatott ki... Által ellenben egy igen nagy s meredek kőszikla mellett áll a Remete lakás, melly előtt a remetének egy kis kertje vagyon. Ezen tsendes és magános hely nekem is meg tetszett... Valóban a búbánat, s mostoha szerentsének el felejtésére ennél alkalmatosabb helyet lakásra nem igen tudnék.“ A hely némi versekre is ihleti, melyeket egy kősziklán ülve ír.²⁸

1796. március 6-án Kisfaludy Sándor elindul Bécsből Olaszország felé, életének második nagy útjára. Gyermekkorában mindig csak Erdélybe és Tiroiba vágakozott:²⁹ Erdélybe 1792-ben jutott el. Akkor nagyrészt magánosan utazott: most négy év múlva elismeri, hogy az az útja csak tévelygés volt: társaságban kell utazni, hogy az ember sokat lásson.³⁰ Napló-

286. Alexis François: Romantique. Rousseau egyetlen egyszer használja a szót. V. ö. még R. Ullmann u. K. Gotthard: Geschichte des Begriffes „Romantisch“ in Deutschland, Berlin. 1927. XIII + 378 l. Nem sikerült megszereznem. — ²⁸ 160. 532–534. — ²⁹ 128. VII. 242. — ³⁰ 219. — ³¹ 221. — ³² I. 65–69.

jából nyomon követhetjük tájérzékének fejlődését. Körülbelül ott folytatja, ahol Sándor István elhagyta. „A vidéknek kellemes vadságát lehetetlen lerajzolni voltaképen: olyan, a milyent még soha se láttam még eddig, (v. ö. Sándor István Schaffhausenél) mintha a mindenek kegyes köz anyjának, a Természetnek haragjában támadott volna — a lelket csak nagy ideákra bírja. Tsak képzelj magadnak egy havast, mellynek bértze az égboltozatot láttatik megérni, és mellynek oldalán a fellegek megakadnak, körös körül nagy rengeteg erdőket, a szirtokból magasra nyúltt fenyőfákat, — itt egy iszonyú leomlással fenyegető kősziklát — amott egy elnyelésre nyílt örvényt, melynek feneke leláthatatlan — alattad, feletted zuhogó vízómlásokat (v. ö. Sándor István: az Ördöghídjánál) — melletted tsörgő patakotskát — imitt amott mohos váromladékokat...“³¹ Ez a vad táj — Schottwien. Kisfaludynak talán legzordabb ausztriai tájképe. Kétségtelen, hogy lelkének háborgása sokat hozzátett a táj vadságához. Útjának egyik legmaradandóbb tájélménye — talán azért is, mert az első — úgy látszik, ez volt az alapja, mintegy a magja a *Kesergő Szerelem* vad tájképének (VIII. ének).³² „Hol a havas kőszálai Az egekig merednek, S feneketlen nyílásai A poklokra dőlednek; Hol a fenyők sudarában A felleg megszakadoz És a bérczek homlokában Darabokra szakadoz; Hol a szirtek fenyegetnek, Hogy fejemre roskadnak, S dörgő vizek ijesztgetnek, Hogy magokkal ragadnak...“ A *Kesergő Szerelem* tájképének élményi háttéréről ezt mondja: „Hágok, mászok és szédelygek Szivem fanyar kínjában.“ Naplójában említi, hogy Schottwienben a hegyeket mászta, vadászott, közben valami hóval telt üregbe, vagy szakadékba zuhant. Szerelmi kinja megmagyarázza ezt a hegy-mászást, mely inkább irodalmi emlékektől fűtött „kietlenben bolyongás“, mint turistáskodás. Feldult lelkének még vadabbnak látszott a táj. Előző nap a Schneeberg oldalán haladtak, „mellynek kopár bértzét Magyarországban is látni s pedig éppen azon helyről, mellyekben életemnek annyi boldog órái múltak — ezerféle emlékezetekre hozott engem ennek tekintete.“³³ A mohos schottwieni váromladékok is ébren tartották Szigliget emlékét. Alsó-Ausztria határáról bizonyos mélabúval néz vissza mindarra, amit itt hágy.³⁴ A *Kesergő Szerelem* vad

³³ VII. 220. — ³⁴ 223. — ³⁵ „Fél napot töltöttem a hegyen a kőszirtek között,

tájának azonban nem csak Schottwien az élményi alapja. Igyekezett ebben összezsúfolni mind azt a vadat, borzalmasat, kietlent, szomorút, amit egész útján látott.

A schottwieni tájkép elemei nagyrészt ismerősek már előttünk. Keresi a fenn és a lenn ellentéteit: égig érő bérc — feneketlen örvény. Félelmet keltő jelenségeket halmoz; itt is külön a felülről és külön az alulról fenyegető veszedelmeket. A tájkép kevéssé egyéni: nem lehet ráismerni erre vagy arra a tájra: akármilyen vad vidékről el lehet ezt mondani. Az az érzésem, hogy már a *Napló*ban igyekezett az élményt irodalmi tájképpé formálni.

Utjában gyakran lát többé-kevésbé vad vidékeket, járja a hegyeket.³⁵ A Dráva lehetőleg ismét nagyobb hatással a *Kesergő Szerelem* tájképére: „a zuhogva haladó és erőszakosan minden nállánál könnyebb testeket magával ragadó, a leszakadt kődarabok között dörögve habozó Dráva...“³⁶ A VIII. ének tájképében a habozó vizek a fenyvek töveiből gyökereket rántanak. A második nagy tájélménye a Colle di Tenda volt: ez az élmény kerekítette ki a schottwieni vázlat vadságát: „A fellegek alattunk lebegtek, s mint valamely sűrű köd, úgy *akadoztak* a sziklás oldalokon... Nézz'd itt alattam ezt a mély örvényt, melly setét torkát tátani láttatik, — az út innen egy éktelen fejr kigyónak módjára tekeredik le felé a merdek oldalon; — az örvénynek fenekén egy víz tsavarog — ezüst hullámokat hány köves öblében és zuhogva (de mi csak alig hallik fel) arra hömpölyög, a merre az út két göröngyös már már dőlő szirt-fal között keresztül löri magát... a napnak világa csak akkor jut ide, midőn az útjának felét rám hátra hagyá; máskor borzasztó árnyék fedi ezt a vad helyet. Az oldalakon magasra domborodó fejr, itt fekete, amott vereslő márvány ormok; a kősziklákból felnyult hamvas oszlopok — a hegyekből a gomolyodó mohos hegyek — az oldalakban *tátogó* barlangok — a kőszirtoknak *gyomrából* nőlt mindenféle görbe vén fák — olly komor, olly vad s megint olly nagy, olly felséges tárgyak az érzékeny vándornak, hogy annak lelke borzad, bámul.“³⁷ — Ennyi egyelőre elég annak bebizonyítására, hogy Kisfaludy nem akarta Tenda-élményét mindenestül áttenni a

az erdőben tévelyegve, és jól mulatám magamat...“ 239, 256, 323. — ³⁶ 244—245. — ³⁷ 315—318. — ³⁸ 321. — ³⁹ 326. — ⁴⁰ II. 118. — ⁴¹ II. 128—129. — ⁴² VII.

*Himfy*be. Ebből a képből is válogat: elsősorban az örvényeket ebből a képből ülteti át. De itteni élményei ihlették a VIII. ének következő sorait is: „Hol a vadon rengetegben, Ha egy szikla legördül, Hosszan morgó fergetegben Az egész táj megdördül. S a forgó szél a bérczekből Csoportokat hajigál“. Tudjuk, hogy legördülő sziklát itt látott és püsztitó forgószélről itt hallott. Itt, a Tendán olyan pusztai táj, hogy embernyom sincs, itt jegyzi meg, hogy nem lát énekes madarakat, csak vércsét és baglyokat. Franciaország zord tájai ha nem nyujtanak is már újabb vad jelenségeket, mélyítik a schottwieni és tendai benyomásokat. Fontanán látja a hold fényénél a tájat.⁸⁸ Másutt úgy érzi, hogy felyülről, alulról veszedelem és ezer halál fenyegeti. Egy örvényből pedig, már nem le, hanem fel megy az út Plutó fekete tartományába.⁸⁹ Talán ez az élmény ihleti a „a poklokra dőlednek“ kifejezésre. Végül kétségkívül déli emlék a skorpió, s talán a kőpor omladékban fülelő kígyók és gyíkok is.

E kisebb-nagyobb élményekből állította össze a VIII. ének. A tájkép — ha ennek lehet nevezni — nem egységes. Igyekezett megfosztani a látott tájakat egyénítő jegyeiktől. Kiküszöbölt mindent, ami a tökéletes kietlenség és vadság benyomását zavarhatná. Így kimarad a kígyózó út, kimaradnak a váromladékok, a patakocska, kimarad természetesen a tenger látványa a Tendáról, de kimarad az is, ami a vadságról elterelné a figyelmet s más, ide nem tartozó gondolatokra bírna: elmarad a szirtcsoportoknak változatos rajza, s teljesen elmaradnak a színek: fehér, fekete, vörös, hamvas sziklák helyett csupán sötét üregekkel kárpótol. Ausztriai és tendai élmények összekeverednek: fenyők és skorpiók, a vad vidéket hol nappal, hol holdfényben látjuk. Nyomon követhetjük, hogyan alakít az ismert elemekből eszményi tájat.

A vad tájak olyan mély benyomást tettek rá, hogy a *Regékben*, ha ilyeneket kell festenie — régi élményeiből merít: „A hol ember sohasem járt A mély setét völgyekben, Hol a tölgyek vén odvában És a kőszirt üregben Görhes baglyok s denevérek Laktak s éhvel vesztenek És a sovány moha közül Száraz gyíkok néztek.“⁴⁰ A *Tátika* egyik merész rajzolatát is ideállíthatjuk: „A kápolna... egy meredek szirten állott S egy mély örvény-nyílásra Ugy düllelt ki, hogy féltette, Ki alul

feltekintett. Hogy legott leroppanhat, Ha egy kis szél legyintett.“⁴¹ A kápolna fekvése a klauseni apácakolostoréra emlékeztet: „De ami mindenek felett nevezetes, az egy apátza klastrom, melly egy iszonyú szirtos, a város felibe dőledő, vad hegynek a tetején egy sziklaparton úgy van épülve, hogy az a levegőben láttatik lebegni.“⁴²

A *Regék* ihlete is ezen az útján fejlődött. Mindenfelé, így Friesachban, Judenburgban, Unzmarkton és még sok más helyen lát várakat és várromokat. Judenburg szemlélete már olyan gondolatokra ragadja, melyeknek később visszhangja támad; „Tsak hijába! az élő világot nagyobb lélek éleszté közönségesen, mint a mait. Ha vizsgálódó elmém százodról százodra vissza repül, milly éktelen változásokon kell akadoznia! Képzelő erőm magát eltéveszti, s lelkem elbódul hánykódásában. „Unzmarkt omladékához már odaképzeli Veit Weber regéit, nagy érzemények támadnak benne és lelke emelkedik.“⁴³

Ausztriai útjában volt még néhány érdekesebb tájélménye. Elsősorban a drávamenti útját említjük. „Az út egyik felén iszonyú meredek szirtfal emelkedik, mellynek kopár hamvas színét tsak imitt amott tarkította a zöld moh és viritó fenyő tshipke, lenn a Dráva, az út másik felén a hosszan fekvő és az egeket ostromlani láttató hegyek, ezeken a ki dőledt és leszakadással rémitő kő-ormok; — a partokon paraszt házak, a lejtőkön kecskék, juhok, báránykák, a dalló és furuglyájakon mezzei nótákat zengő pásztorok. Az egész vidéknek egyik felét szürke homály borítja, a másik már ragyogó fényfolyamban úszkál.“ A természetnek fölséges scénája annyira elragadja, hogy lelke tétován repdesvén, csak akkor szállt ismét vissza, midőn észrevétlenül már Abfaltersbachba érkeztek: „szívem szinte által veri magát meljemen erős dobogásában.“⁴⁴ Az ellentétek, még pedig a színezésben nyilvánuló ellentétek kapják meg. Színérzéke már itt is meglepően fejlett. Kellemesen lepi meg a kiellenségnek és a havasi idillnek egymáshoz való közelsége. Tekintete messzebbre terjed, mint Sándor Istváné: a hegyek csúcsáig emeli szemeit. Kedvesen új számunkra a szo-

249. — ⁴³ Sándor István első útjáról ugyanezen az útvonalon tér vissza, 'de a táj szépségéről egyellen szava sincs. Odautaztában Stájerben megjegyzi, hogy sehol sem látni annyi váromladékok, minl ebben az országban. 160. 20. — 128. VII. 234—235. 229—230, 231. — ⁴⁴ 244—245, 250—251. — ⁴⁵ 255—256.

katlanul nagy lelkesedés. Látjuk, mennyire mélyen, egész valóját megrázva éli át a tájat, mennyire felzaklatja a természet nagy scénája, szinte kirántja a való világból.

Campara felé elmennek a velencei köztársaság sziklabörtönei mellett: „a kösziklának veres fekete színe, a vérnek és halálnak borzasztó színei, a köves öblében dörögve szaladó Ets vize az hegyek tetején soha meg nem szűnő szelek által alá hulló és az alatt ijesztő robajjal porrá zúzó kövek -- mind ez öszve véve olyan tekintet, melly fellázasztja az emberiséget — borzadtam én is és komoly gondolkodásba merültem . . . annyira megindultam, hogy némán ülven a kotsiban, gyakor sóhajtások tolódának fél meljemből.”⁴⁵

A tájak már a legkülönbözőbb érzelmeket keltik, nem csak a bánatnak változatait tükröztetik vissza. Nagyon jellemző azonban egy kép, melyet igen gyakran észrevesz s mintha önmagának valamiféle kifejezését látná benne. Már a Dráva mellett feltűnik neki egy magosra emelkedett sziklatorony, több apróbb kőszálaktól körülvéve. Azután Fossanóban, meglátván a hegyeket, ismét „feltűnik neki ezek között egyik éjszak felé, mintegy a társaira hágván, vakmerően emeli setét kék, hóval elegy púpját az ég felé;” . . . Mintegy folytatása ennek a képnek az, amit a Tendáról lát: „egy nagy szirttest az égnek sarkát láttatik vállán tartani a levegőben. Borzadva támad a bajnoki lélekben az a vakmerő gondolat, mellyet az óriások végre akarának hajtani, Jupitert az ő égi lakában ostromolni akarván.” Kisfaludy számára sem világos, hogy mit jelent neki ez a vakmerő hegycsúcs: talán önmagát látja benne. Kétségtelen, hogy a többi közül kiemelkedő csúcs élénken foglalkoztatta.⁴⁶

A Colle di Tendáról meglátja a tengert: „Lelkem megdöbben — tetemem oda gyökerezett. Melly nagy, melly felséges, melly vakmerő tekintet vala ez! — és új, melly nekem eddig idegen vala . . . a hegyeken, tetőkön, bértzeken túl határ nélkül kiterjedt tenger, melynek kék síkja, tiszta idő lévén, az égnek kék boltozatjában elvesztvén magát, a véghetetlenséget állítá elejbém — szemeim szinte kimerednek a tehetetlen né-

— ⁴⁶ 244. 312, 317. v. ö. még 325. — A vakmerőség talán célzás arra a vakmerőségre, hogy Róza kezét meg merte kérni. De lehet, hogy nagyon vakmerőnek érezte magát, hogy a hegyekre mászik: „Mintha halhatatlan dolgot követtem volna el. Colle di Tenda! gondolám magamban, soha se felejtlek

zésben.“ Így tájérzéke eljutott a végtelenséget jelentő tárgyak felfogásához. A tenger kétségkívül nagy élménye, bár költészetében nincs olyan hatása, mint a vad vidéknek. Nizzában is „gyönyörűséggel nézi miként terjed a tenger kék tiszta vize a végtelenségbe“. Hazaindulva „kimondhatatlanul örül“, hogy ismét látja ezt a nagy tárgyat. Petrarccal a kezében sétál a parton, majd egy szirt árnyékába heveredve „ömlendezve“ olvas. A háborgó tenger partján „fellelengző lélekkel“ ballag, a tengeri viharkor ablakára könyökölve hallgatja „a természet ezen scénájának rettentő nagyságát“. A tengeri vihar ihlette *Himfy*-beli leírását.⁴⁷

Az Alpok nagy scénái után szelídebb tájak köszöntik előbb Olaszországban, majd Franciaországban. A Tirol és Olaszország közötti ellentét kellemesen lepi meg. Verona vidékén Catullus és Vergilius emléke kísérti. Catullus szerelmire emlékezteti a táj. Ökrösszekeren utazik, így nyugodtan olvashatja Vergilius eclogáit, itt ezen a földön, ahol játszódnak. Franciaországban már Petrarccal a kezében sétál az olajfák alatt. Eddig is gyakran gondolt Zalára, a Balatonra: most a szőlőtáblák, a szüret közelsége emlékezteti a Badacsonyra. Itt szerelmet lehel az egész táj — írja a *Himfy* előszavában. Így ébred fel benne a gondolat, hogy amin! Petrarca, Laura és szerelmük Vauclusehoz kapcsolódik, Catullus, Vergilius munkái a veronai földből nőnek ki — úgy kell Kisfaludynak, Rózának a Badacsony talajával összekapcsolódnok, úgy kell a Balaton mellékének is szerelmet lehelnie, s úgy kell munkáinak is a tájból támadniok: mert az ember elsősorban szülő-tájának gyermeke. Így erősödött benne a tájszeretet katonaszkodása és fogsága alatt.⁴⁸

Kazinczy Ferenc egyik legkedvesebb műfaja az útleírás. A tájakat másképen látja, mint Kisfaludy, igyekszik meglátni el.“ 320. — ⁴⁷ 320, 326--327, 360, 331, 367. I. 122—123. — ⁴⁸ VII. 249, 256, 259—260, 346. Le Muys, 333. Draguignan 346. „Fréjus vidéke, mely egy szőlő hegyekkel kerített nagy térség, szép és romantos.“ 332. — I. 2. Így ír Petrarca váréről: „Éz az a hely, a hová áradozva jönnek az érzékeny szívek mint egy bútsúra a világnak minden szegleteiből, de kiváltképen Angliából, hogy ezt láthassák, neveket a kőbe faraghassák.“ VII. 356. Ilyesféle hatása volt *Himfy*nek: az ország minden részéről felkeresik a Balatont és sokan Kisfaludyt is meglátogatják — hogy a Regék költőjét és a megénekeit vársákkal megláthassák. Még külföldről is jönnek: Kohl

minden tájnak szépségét. Több érzéke van a művészi alakítás iránt: mindazonáltal több az egyéni vonás tájképein, mint Kisfaludyéin. Modora leginkább Goethéét juttatja eszünkbe: ő is éppen úgy szereti a tájakat festményekhez hasonlítani, mint Goethe.

„Már előttem feküdt rétes völgyében a kálvinista Szikszó — boldog szőlőhegyeivel, melyek dél és nyugat felől nem magas hegyeit egészen elborították. Jobbkéz felől mintegy két mértföldnyire a zemplényi hegyaljai hegyek szeleit; balkéz felől a kézsmárki s forrai termékeny szántóföldeket; középen pedig azt a zöldelő rétet láttam, melyből néha a Tiszába siető Hernád csillámlott“.⁴⁹ Mintegy magaslaton állva nézi a vidéket. Lelkiismeretesen, pontosan beszámol, hogy merre mit lát. Tekintete elsősorban a közeli, lába alatt elterülő tárgyakra irányul. Egészen erdélyi útjáig csak a közeli tárgyak kötik le. A Királyhágón állva meglepi a látvány újsága. Megjárta ekkor már a Tátrát, a budai, pozsonyi, tihanyi, tokaji s az újhelyi tetőket: „ezekről nagyobb és kisebb, csúcsosabb és dombosabb hegyeket, ott messzire elnyult síkot, ott városokat, falukat, legelő nyájakat, utazó vagy munkás embereket látni, a hajókat s szalokat vivő Dunát s Tiszát; s így a festés ott staffirozva van. Itt mindezekből éppen semmi.“⁵⁰ Kitűnik tehát, hogy mit vártak még a legműveltebb utazók is a kilátástól: változatos képet, életmegnyilvánulások változatos, nagy tömegét: itt állatokat, ott embereket, emitt vizet, amott hegyeket. Egyszerre látni sokat: ez volt a vágy. A Királyhágóról nyíló kilátás azonban valami egészen más.

Kazinczy tájképei nem tulságosan mozgalmasak. Ez főleg akkor feltűnő, ha Kisfaludyéival hasonlítjuk őket össze: ott minden fenyeget, ragadoz stb. Kazinczy tájai festményeket juttatnak eszünkbe. Ezzel a hátránnyal együtt jár a festmény-szerűség minden előnye is: egységes kompozíció, színesség, értelem. Igyekszik megérteni a tájat, érzi, hogy annak valami mondanivalója van számára. A Forró és Szina közötti kietlen tájról azt mondja, hogy bizvást ezt adhatta volna Judásnak lakóhelyül Klopstock.⁵¹ Ezzel a gondolattal értelmet és irodalmi értéket nyer számára a táj. Máskor a kietlen vidék hű képe az ottani szellemiségnek.⁵²

A Balaton nem kapja meg, legfeljebb a zürichi tóra álmódostatja.⁵³ Tihany leírását érdekes fogással élénkíti: „Nem képzelheted el, barátom, mely kieszen rút Tihany. Olyan ő, mint a toilette mellett ülő borzas lányka, midőn bosszankodik, hogy álmából felköltötték. Cybele anyánk a maga bizarságát akarta mutatni, mikor ezt a kis Cyprust csinálta. Szébb angol kertet nem lehetne készíteni sehol. Füvedről jöven Tihanynak darabos, éktelen dombok, széles kőrepedések, rét, nádas tó, szántóföldek, szőlők tolják magokat a néző elébe, s mindene van, a mivel a természet pusztaságát felpiperézni lehetne.“⁵⁴ Rokokó kicsinyítése ez is a tájnak.

Ugyanígy a piciny részlet kapja meg Tirolban. Ezt a kis „táblát“ a *Pályám emlékezeté*-ből veszem: „A természet a maga vad felségében jelen meg az utas előtt . . . Egyike a legrezzentőbb pillantásinknak az vala, a hol belépünk Tyrolisba. Egy igen keskeny völgy szélén, nekünk jobbra, emelkedék egy képzelhetetlen magasságú s hosszúan elnyult márványfal, pusztán egészen, mert mi találhatna ott élelmet? csak némely repedéseiből nőtt ki egy-egy fenyő. Balra domb, nem hegy. Szembe velünk egy patak futott végig a völgyen, zöld, mint a tenger vize, vagy a rét színe. Egy helytt a patak ugrást tessen, s a patak lecsap a párkányon, s ott egy nagy márványdarabnak ugrik, mely a patakban úgy ül, mint egy sziget. Ennek azon részében, hova a patak vize fecsegve szökik, egy görbén nőtt ágú vadrózsa fészkelte meg magát, s midőn a vándor ezt a zuhanását és a rózsaaágnak ingását nézi, megcsalt szeme azt hiteti el vele, hogy a víz az iszonyú márványdarabot is ingatja“.⁵⁵ Ezen a tájon sem a nagyszerű arányok tűnnek fel, hanem a kis patak, a zuhanás, a rózsabokor. Sándor Istvánnál még durván jelentkezik a kies és vad tárgyak ellentéte: Kazinczy ezt is megnevesíti.

Legkedvesebb tája a tokaji hegy: szinte ínycs gyönyörűséggel szemléli: „dél és éjszak felől tekintve mint valami könnyű lebegésű aetheri test; keletről tekintve mint egy óriási összeomlott pyramis; nyugotról tekintve, mint egy magát elnyel-desett formátlan vulkán“.⁵⁶

— ⁵³ 28—29. — ⁵⁴ 33. Ezt a leírását Csokonai jól ismerte: „Keresd csak ki Orpheusból a Kazinczy Tihanyját és Toalet kisasszonyát . . .“ 76. ll. 772. — ⁵⁵ 117. 326. — ⁵⁶ 119. 103. — ⁵⁷ 120. 91. — 119. 103, 111. — 120. 93—94. —

Végül említsük meg színérzékét. A tiroli patak olyan zöld, mint a tenger vagy a rét színe. Kufsteini börtönéből látott hegy a kék színnek véghetetlen nüansziban ragyog. Erdélybe utazva ír a Hegyaljának kék láncolatáról. A Királyhágóról széttekintve pedig: képzelhetni, mint veszett el a kék szín a vere-sen sárgáló fejéig, hol azt a szem az ég színétől meg nem különböztetheti. Kufsteinből az Innen úsztatnak lefelé: felettük sáfrány színben a régen nem látott ég. Bácsmegyei a budai hegyről a kékellő szent-endrei s nógrádi hegyeket látja, a nap pedig krókusszínű királyi palástjában hanyatlik le. Dunai útján pedig a nap setét vörösre festve szállott az előtte elterült ten-gerbe alá. A Tátra csúcsai rózsaszínűek. Ugyanilyen fejlett ér-zéke van a világos és sötét árnyalatai iránt.⁵⁷

Be kell még számolnom néhány felvidéki érzékeny uta-zásról. Elsősorban Bredetzky Sámuel útját említem, aki egy-részt vági tutajozásáról, másrészt lengyelországi útjáról ír: tele elérzékenyüléssel, szinte vallásos lelkesedéssel. Kisfaludy Sán-dort a vad tájon nem kapja meg az Isten nagyságának gon-dolata: a felvidéki evangélikusok az elsők, akik egyrészt val-lásos inspirációból, másrészt lakóhelyük iránti szeretetből a teremtés fenséges csudáját látják a hegyekben. Ez az érzés az alapja a későbbi Tátra-szemléletnek. Bredetzky így ír: „Ich fühlte mich wunderbar ergriffen in diesem Felsenmeer, und verlor mich in stille Bewunderung der Majestät der Schöpfung, die selbst in ihrer rohen Gestalt Bewunderung erregt“.⁵⁸ A ki-látás, mely 1800-ban a Selmeci hegyről szeme elé tárult, nagy tájélménye volt, sohasem fogja a kellemes benyomást elfelej-teni. Mindenfelé kiterjedő hegláncokat lát, melyek az eget látszanak gyámolítani. A völgyben falu, erdő közepén, füstbe burkolódzva. Az erdő több pontján tüzek égtek. A tüzek kö-rül ökrök és tehének legeltek, melyek kolompjaikkal adtak ma-gukról életjelt . . .⁵⁹ Ime, ilyen a preromantikus kilátás: minde-nütt az emberi élet nyomait keresi és látja, a távont éppen csak hogy említi. „Ilyen természeti scénák leírhatatlanul kel-lemes benyomást gyakorolnak a városi emberre: számítsuk hozzá mindazt, amit egy szép táj különben is nyújt: itt egy csoport magastörzsű fa, mintha gondosan ültették volna oda,

ott egy leszakadással fenyegető sziklatömb, a vándor lábánál a völgybefutó csörgedező patak." A Sturec-hágon ismét érzékenyül: éjtszaka van, csillagok, hold: „A tiszta éteri levegő új életbalzsamot lehelt ránk, ah, én éreztem, hogy távolabb vagyok a földtől és közelebb a menyhez". Társa ugyanígy meghatódott: némán kezet szorítottak... „und die Tränen traten mir in die Augen".⁶⁰ B[atthyányi] V[ince] gróf hasonlóképen érzékenyül, mikor a holdfényben fürdő Bártfától búcsút vesz és arra gondol, miért nincs vele a barátja, aki annyira érzékeny a természet szépségei iránt.⁶¹

2. Az utazók a természetben többé nem csak a kellemest és a hasznosat keresik: felébred az érzék az ellentétek, hirtelen átmenetek, meglepő fordulatok iránt. Az új tájélményt az angol kertek fejezik ki legjobban. Ezekben össze lehet zsúfolni mindazt, ami kellemes borzongással, csudálkozással, gyönyörűséggel tölti el a szívet és a lelket. Hazánkban aránylag nagyon korán alakítanak már ilyeneket: legegyszerűbben úgy, hogy a vadon erdőbe utakat vágtak; az utak kacskarin-gós, váratlan fordulásokkal teli vezetésétől függött a kert szépsége. A legsűrűbb völgyben magános pihenőpadot állítanak, mohos kősziklákból; a sziklák körül megritkítják az erdőt, úgy, hogy azok a nézőnek szemébe tűnjenek és megborzasszák, a hegytetőn kiirtják a fákat, hogy kilátás nyíljon a vadonra. Néhány szobor kell még, kőbe vésett, félig elmosódott felírások, emléktáblák, barlangok hidak: aránylag rövid idő alatt el lehet készíteni — ott, ahol erdő van — egy egyszerűbb angol kertet. Ilyet ír le Sztáray Mihály, 1777-ben. Ebben a szepesme-gyei kertben a gyepek zöld színe a virágok kellemes színével a legkedvesebb látást szerzik, az a fenyőerdő, mely a lelket szent borzadással töltötte el, most a gyönyörűségnek, vígasságnak és örömöknek helyévé változott. „De nem egyenes allék fárasztják a szemet, sőt inkább vonják magukhoz sokféle forgá-saikkal s keringésekkel." Van azonban „egy távol eső magányos hely is, e melancholikus helynek csak homályos világos-ságot adnak a nap sugarai". Másutt magányos kunyhót látni, melyet kellemes kerüléseken lehet megközelíteni, s amint az ember közeledik hozzá, „titkos érzékenység ontja el az érzékeny szívet

⁶⁰ 260—261. — ⁶¹ 43. 1802. I. 50. — ⁶² Uj Sans Souci . . . 173. és 174. A fran-

és észrevehetetlenül mély gondolkodásba meríti": „De hogy a vágyódó idegen az egyik elragadtatásból a másikba essék, végtére egy magasság tűnik szemébe. Fellép rá: mitsoda pillantás! borzadást keltő setét fenyőerdő közepén érzi magát. Szomorú mély tsendesség uralkodik itten, a levegő tiszta, a helynek fejedelmi a tekintete: az idegent mindez arra a gondolatra vezeti, hogy a másák szentelt mulatóhelyéhez közelít. Csak a domb másik oldalán a darabos kőszirtokon leömlő víznek a tsörgedezése hívja a bámuló lelket elragadtatásából újra vissza." Sztáray Mihály franciául írt munkája népszerű olvasmány volt: két magyar s egy-egy német és latin fordításáról tudunk.⁶²

Csupa elragadtatás között járkal az angol kertek vándora. Érzelmeket keltő scénákat keresnek. Nagyobb külföldi kertekben igyekeznek növelni, fokozni ezt az elragadtatást. Berzeviczy Gergely Dessauban látott érdekes angol kertet. Irja, hogy ez a kert a természetet követi: tavak, patakok, hidak, rétek, gyepágyságok, sziklák, bokrok, erdőcskék váltakoznak. A kacsaringós utacska mellett szobrok, azután hirtelen sziklás pártiához ér az ember, a mélységben patak folyik, felette híd, mely láncokon függ s ha az ember rálép, hintázó mozgásba kezd: a híd alagútban végződik, ez barlangba vezet, innen ismét kijutunk a világosságra, cédrusok, a sziklán félig elfakult felírás, mohos sziklapad, egy sötét sarokban halálfej, ismét sziklába vésett felírás: Magány és csönd vezet Istenhez... S ilyen pártia több van ebben a kertben.⁶³

Sándor István foglalkozik nálunk először az új kertművészet elméletével. „A sinai kert a tsudálatost, a rettenetést és a gyönyörűségest akarja egyesíteni." Sándor István cikkéből még a következő „pártiakkal" egészíthetjük ki az angol kertekről szerzett ismereteinket: „magasról alá tsüggő kősziklák,

cia eredeti ismeretlen. Németre G. C. I. fordította, magyarra Diószeghi Erdődy Lajos együgyű versekben és Vitéz Imre 1790-ben prózában fordította. (116. II. 71. ebből a fordításból idéztem.) Kazinczy szerint egy pap deákra is lefordította, de ez a fordítás sem ismeretes. 1786-ban Ráday Gedeon aztal a kéressel fordul Kazinczyhoz hogy szerezze meg neki valamiképen a könyvet: „akár mellyik uton szerződgyön meg, én ha többetskét kellene is érte adnom, az árát örömeast meg küldöm." (I. 91.) Egy év mulva kapja meg Ráday a munkácskát. (I. 123.) — ⁶² 58. 40. — ⁶⁴ 37, 1791. 129—130. — ⁶⁵ Sándor István

mellyeknek fenyegető hullása éppen úgy látszik le-szakadóban lenni, hogy a látogatót össze-zúzza: ... félig felforgatott fák, melyek a szelek s égi háborúk által össze-törve s ki-forgatva látszatnak". Sándor István tudja, hogy „a lelket az ellenkező dolgok megrázzák s magán kívül hozzák". A kertészek „szüntelen hol a természetben, hol a színben, hol az árnyékban véletlen által ugrást keresnek, csak hogy érzékenységekbe tűnő képeket szerezhessenek".⁶⁴ A mindenek fölött való keresése az érzékenységekbe tűnő képeknek azután hajmeresztő izléstelenségekbe ragadja őket: szinte a panoptikumok őseit láthatjuk ezekben az úgynevezett kertekben.⁶⁵

Az angol kert megkímélte a XVIII. század emberét attól, hogy az érzékenységbe tűnő scénákért a havasokat mássza. A legkülönbözőbb érzéseknek, hangulatoknak tájszükséglete kényelmesen rendelkezésére állt itt a vándornak. Ezért szereti Kazinczy az angol parkokat.⁶⁶ S szerették mindazok, akik egyszerre sokat és sokfélét vágytak érezni, azok, akik az égnek végzetes ajándékát, az érzékeny szívet⁶⁷ nyerték osztályrészül.⁶⁸

3. Az úti jegyzetekből és az angol kertekből megismertük azokat a tájakat és táji jelenségeket, melyeket a preromantikus ember szeret. A meglepő, hatásos scénákat szeretik. Semmi sem hat rájuk erősebben, mint az ellentét, a hirtelen, átmenet nélküli változás. Szemük egyik pillanatban az iszonyú szírtmasszákat tetejére emelkedik, a másikon az örvények feneketlen mélyére száll alá. A szirtok, csúcsok, alácsüggő sziklák

A Dembigi kertről. 126. — ⁶⁶ „Egy meg győzhetetlen passzióm — az Anglus izlésű kertek látása — Bécsi utamból ide (Tatára) von" — írja 1803-ban. 116. IV. 61. Fogságába utazva Ácson Eszterházy Károly, Oroszváron Zichy Károly kertjét akarja látni. 120. 51. Salzburgban Lodron kertjét látta. 98. Lát kerteket a Szepességben (116. V. 318.), Tornallyán (119. 67.), Nagy Kürtösön (59.) és főleg Erdélyben (147.). — ⁶⁷ Így Szigvárt is érzékeny szívet nyert a sorstól: „Gyakran a forrás mellett üldögéle, ... ott érzett szívében néminemű különös és még ez előtt soha nem tapasztalt kívánságot: könyves szemekkel mene el onnét, s minden paraszt gyermeknek kezét ... erősebben szorítgató meg mint sem az előtt, s ada nekik a maga oszonna-kenyeréből." 167. 8. — ⁶⁸ Itt utalunk azokra a cikkekre, hírekre, melyek az angol kertekre vonatkoznak, de nem használtuk fel őket: 15. 1790. I. 383.: Diána templomok helyett reméli, „hogy Nemzetünk szép hírét s nevét fenn tartó ábrázolások fognak szemléltetni a magyarországi pompás kertekben." III. 514—515.: Malaczka, 515.: Schlosshof. 16. 1917. I. 231—238.: elmélet. Utalok a 154.-ben felsorolt irodalomra. V. ö. még Szentjóni: A Pétzeli kert. Gróf Ráday Gedeonhoz. 170. 132. —

megdöbbenő mozdulatlanságát csudálja, majd a harsogó hegyipatakok örök mozgását, vagy a völgyi csermelyek lassú folyását szemléli. A sziklák minden pillanatban lezuhanással fenyegetnek — mégis mozdulatlanok; a vízesés látszólag eltűnik a mélységben — mégis örökké egyformán zuhog. Az előbb még kiellen, lakatlan havasokon borzadt: most egyszerre barátságos pásztorkunyhó közelében, legelésző nyájak, furulyázó pásztorok között jár. A csúcsok már déli napfényben állnak — de a mély völgyekben örökös homály dereng. A tetőkről végtelen panoráma tárul fel előttünk: egymásra tornyozott hegyek végtelen sora, rajtuk túl a tenger . . . a síkságon folyók, számtalan falu . . . Az erejtett, elzárt völgyekbe azonban nem hat el semmi a világ zajából, a látókör összeszűkül . . . Ide nem hat el a háborúk moraja, itt még talán boldogan élhet a csalódott, a világot megútált s magányt kereső ember.

A preromantikus boldogtalan szerelemnek és tragikus eseményeknek tájszükséglete ez a vad, borzasztó táj. Csokonai a „rengeteg Bakonyországban“ bújik el haldoklani. Kisfaludy Sándor kesergő szerelmében az osztrák és stájer hegyeket járja. Kazinczy Bácsmegyeije szerelmi bánatában előtte még ismeretlen vidékre, Tornára utazik: „A vidék itt gyönyörű: való honja a beteg szívnek és csüggedt szerelemnek. Iszonyú szírtmasszák emelkednek az ég felé, s agg fejek minden perczen összeomlással rettegtek. Mély és keskeny nyílások, úgy néznek ki, mint kapui egy földalatti világnak. E repedéseknek keskeny fenekeikben a nap déli teljes ragyogása meredek falainak csak fekete homlokaikat vidítja; aljai közt setét éj lakozik . . . Messziről hallani a keskeny partok közé szorult patak zuhanását.“⁶⁹ Csupa sablon ez a leírás is — nincs a tornai tájnak egyetlen vonása se, mely a többi preromantikus tájtól megkülönböztetné. A preromantikának általában nincs érzéke a helyi színek iránt. A táj az irodalomban mint egyszerűsített, egységes sablon szerepel. Ha van is élményi alapja, a költő úgy ábrázolja, hogy minden egyénítő vonás háttérbe szoruljon.

Bessenyei *Tarimeneséetben* leírja Trézéni lakásának környékét. Vad, romántos táj ez is, bár semmiféle tragikus vagy szomorú hangulat nem kapcsolódik hozzá. Trézéni lakása egy olyan hatalmas bérc tövénél épült, mely szinte a földet az ég-

gel kapcsolja össze. Ezen a hegyen mindent feltalálunk, amit a preromantika a természetben szeret. Szép irtások, mosolygó térségek, melyeken juhok legelésznek és pásztorok furulyáznak . . . derekából toronyszerű kőszikla emelkedik ki, mely kinyulva a fellegeken a napnak tűzében áll . . . Alatta bujdosnak a fellegek, dörög, villámlik, a vadak rettegnak, s a sűrű erdőkbe rejtőznek . . . Másutt mély gondolkodásban álló fenyőfák látszanak . . . semmi hang nem hallatszik, itt ül az örök csendesség szemét behunyva és kezét összedugva a homályos világosságban . . . Még lejjebb szállunk . . . E mély völgyek borzasztó sötétségei közé a napnak sugárai is félve hatnak be . . . A hegy alján forrás fakad, melynek habjai csendes zúgással futnak a mosolygó téerekre alá.⁷⁰ Bessenyei is zsúfolja a romantos scéákat. Kedveli az erdőt: igyekszik visszaadni rejtelmességét, ki akarja fejezni azt a borzadást, mely az embert az erdő csendjében elfogja, azt az ijádelmet, „melynek a szív noha miatta borzad, magában még is örül“.⁷¹

A rokokó már ismeri és szereti az elzárt völgyeket. A preromantika elzárt völgye azonban különbözik ettől. Sándor István Svájcban látott ilyen elrejtett remetelakot, Kisfaludy Sándor Scarena felé haladva egy oldalvölgyben pillantja meg a legszebb mezei scéát: egy ébredő falut a kies mélységben.^{71a} A preromantika elzárt völgyét sziklafalak, járhatatlan helyek szigetelik el a világtól. Nem pusztán lélektani, hanem valóságos elszigetelődés ez. Nem poétai, vagy idillikus, hanem tragikus magány.

Ilyen Bessenyei Máriavölgye: „Két erdős hegy közzé kellett ereszkedni . . . Őszve nőtt bértzetskék kerítették körül“ . . .⁷² Ányos Pál legtöbbsnyire szintén ilyen elzárt völgyben szeret mulatni: de hiányzik az ő völgyéből a vadság. Azonban vad volt Felsőelefánt: „Ez a helység sűrű setét erdők és magos bérczes hegyek között fekszik, s melly csendesség uralkodik az egész környéken.“⁷³ „Mellyet a szüntelen erdők sűrűsége, Hegyek magossága, völgyeknek mélysége lsszonyúvá téssen nézők látásának“ . . .⁷⁴ Az elzárt völgy Berzsényi Dániel kedvenc tája: „Mint a setét völgy csermelye, életem Elrejtve lappang.

⁶⁹ 118. 98. — ⁷⁰ 65. 100—101. — ⁷¹ 62. Veneri. — ^{71a} 128. VII. 325. Cannes, sziget: 331. — ⁷² 60. 72. — ⁷³ Ányos élete Batsányitól. 45. 222. — ⁷⁴ 175. —

s halkan csörögdegél" . . .⁷⁵ Azért szereti a zárt völgyet, mert maga is zárkózott, s magányosan szeretne élni.

Verseghy utópisztikus regényének — a *Természetes ember*-nek — mintegy kerete az elzárt völgy. Verseghy előtt teljesen tudatos, hogy ez az elzárkózásnak, magábavonulásnak tájszükséglete. Ő nyújtja leglüzetesebb leírását ennek a tájnak. Kaczaifalvi jószágának legvadabb erdejében van ez a völgy, „három hegy között, mellyeknek bércei sűrű fákkal és még sűrűbb bokrokkal voltak benőve. Titkos borzadással lépett ő be ennek a völgynek hűs homályába, s letelepedett a patakocskához, melly a meredek kőszikláról . . . lerohant" . . . A völgyet azután úgy el lehet zárni, hogy oda ember alig teheti be a lábát.⁷⁶ Indiába megtalálják ennek a völgynek a mását: ott egy megfáradott egyszerű életet folytató pária él benne.

4. A mély, elzárt völgyekkel szemben szeretik e kor költői, írói a szabad kilátást nyújtó csúcsokat, emelkedéseket. A költői levélnek és a történelmi elégiának kezdőhangja utal erre a magasból való széltekintésre.

A költő felmegy a hegy tetejére, látóköre kitágul, térkép-szerűen fekszik előtte az egész táj, messzeségbe kígyózó utak, tekergő folyók, távoli faluk. De a gondolat meghosszabbítja, kinyújtja a látóhatárt: ott a hegyeken túl, arra, amerre az a patak folyik, ott él az én kedves barátom s a gondolat épp úgy, mint a testi szem a közeli falukat, látja a jóbarátok házat, kertjét . . . Mintegy átröppenünk gondolatban oda, ahova a messzeségbe eltűnő folyók és utak vágyainkat irányítják. Ányos Mészáros Ignác után sóhajt Buda bértzekéről,⁷⁷ Kisfaludy Sándor Friesach váromladékáról „epekedik egyetlen egy kebel barátja után”,⁷⁸ Csokonai egy őszi vasárnap felmegy a Gellért tetejére s onnan gondol azokra, akik Tokaj környékén vígan szüretelnek.⁷⁹ Szigvárt hősei elhatározzák, hogy ha elszakadnak egymástól, egy bizonyos napon felmennek arra a hegyre, mely városuk közelében emelkedik s egymásra fognak emlékezni.⁸⁰ A felemelkedés nem is szükséges, ha a látóhatár szabad s messzi hegyek ébresztik fel az érzékeny szív vágyásait.

⁷⁵ *Amathus*. 59. 176. — ⁷⁶ 185. 6. Verseghy természetérzékéről: Császár Elemér 20. 1900. 425. — ⁷⁷ 45. 154. — ⁷⁸ 128. VII. 234—235. — ⁷⁹ 76. II. 698. —

Kazinczy László Berdianeben, Horvátországban, kertjébe megy, „s ott körülnézvén egyfelől a Bosniai, más felől pedig a Horváth Országi, előttem annyira meg űnt, hegyeken, már a könnyűbe borúlt szemeim éppen azon a részen állapodtak meg, a melybe téged és több kedveseimet sírva hagytalak el . . .”⁸¹

De nem csak a távolba vesző vonalakat követi szemével a költő: áttekintést nyer az előtte fekvő téreken s emlékezik. A múzsa nem viszi a költőt az események kellős közepébe, csak távolról mutatja meg neki a világ folyását. A világgal szemben ez a felülről nézés elkülönödést is jelent. Ha a multat szemléli, nem éli bele magát, csak messziről látja, az események árja nem ragadja el, higgadt, nyugodt, mélabús szemlélő marad. Ányos a budai hegyről tekintget, Rákos mezejére könyves szemet vet, máskor Kreskay Imrét hívja, hogy üljön fel vele Gellértnek sziklás tetejére s küldjön egy bús hangot Rákos mezejére.⁸² Ányos általában így nézi az eseményeket. Ha Wurmser generális vitézségét akarja dicsőíteni, a Musát Elbe kútfejére hívja s így biztatja: „Majd ott Óriásoknak felülvén hegyére, Nézzünk a Nagy József vitéz seregére.”⁸³ Nyilvánvaló, hogy csak megszokott attitűdről van szó, Ányos sohasem űlt az Óriások hegyén! Virág Benedek is „Gellérd szirtos tetejére felállván” nézi Rákosnak térségét és Mátyásra emlékezik.⁸⁴ Még Berzsenyi Dániel is megörzött valamit ebből az attitűdből: ő is csak nézi a távolból a megelevenedő multat. Vad vidéken tévelyeg, s megpillant egy régi várat: „amott egy magas szirt fokán.” Az egész *Mulandóság*on végig megtartja ezt a távolságot. Nem mondja sohasem, hogy *itt* nyugosznak a bajnokok, *itt* nézett le borzadva Bajvívó kedvesére stb., hanem mindig a lávolabbra mutató *ott*-ot használja s *ama* kor-mos ablakokról, *ama* bércfalakról beszél.⁸⁵

Végül Bessenyei György, midőn a világ folyásáról akar elmélkedni, a bihari havasra megy föl: felülemelkedik a többi emberen, s minden földi létezőkön s erről az emelkedett pont-ról néz a világra. Nem testi szemeivel látja s nem testi fülei-vel hallja: a látkép nem a valóságot adja vissza, inkább képzeleti képe annak, ami a völgyben történik, vagy még inkább

⁸⁰ 167. 508. — ⁸¹ 116. I. 144. — ⁸² 45. 128, 137. v. ö. még 152, 156, 160. —
⁸³ 50. — ⁸⁴ 187. 134. — ⁸⁵ 59. 212. — ⁸⁶ 64. 5 — ⁸⁷ 167. 507. — ⁸⁸ 74. 43. —

— hogy a festészetből vett műszót használjunk — nincs perspektívája.

„A hegyeken termett fák egymásra mosolygó aranszinnel ragyogtak, melyeknek árnyéka mértfőldekig dült ki a felkelő napnak sugarai alatt. Az útjában bujdosó Keres tekervényes folyásával az álmos vidéket megelevenítette és a napnak világát magán játszódttatta. Párája felette széjjel elterült, mely feljebb feljebb emelkedvén, magát a magos egekhez csatolta. Városok, faluk, felemelkedett tornyok láttatak széllyel a messze térjeken és ligetek között, melyeknek utczái, a mezőre kiindult barmoknak bőgéseivel hangzottak. A csordások kürtölése, pásztorok sikongatása, szolgálóknak kiabálása, futkosása láttatott, hallatott mindenfelől. Fűvet, fát a rajtok összefutott harmat gyöngyszínben mutatott.“⁸⁶

A perspektiva hiánya általában jellemző a kor panorámáira. Szigvártban ilyen panorama tárul fel „egygy meglehetősen magos hegyről“ : „a hegy alján a falu, nem messze mellette kigyó forma tekeredésekkel folyik egy patakcsa, távolagra a Duna folyik a füzes bokrok között keresztül.“⁸⁷ — Nem annyira hű, mint inkább változatos képet akartak nyújtani.

5. A rokokó tájképei nagyrészt tavaszi, vagy reggeli hangulatúak,⁸⁸ ezzel szemben a preromantikusok az estét, az éjtszakát, az őszit és az enyészetes hangulatot szeretik. Ányos Pál olykor még hagyományos módon festi a hajnalt,⁸⁹ máskor azonban igyekszik visszaadni a napnyugta sejtelmes hangulatát: „Bágyodt sugarakkal festi a világot, Mert már kerék sarkán félig által hágott. A távol kékellő hegyek füstölögnek A patakok nagyobb zajjal hömpölyögnek, Minthogy tsillapodik a világ lármája.“ Az izzadó munkás, a szomjas tsötsömös, a juhász, a pásztor — mind hazatérnek és elnyugszanak : „az egész természet készül tsendességre.“ A költőt is megkapja a nyugalom vágya. A preromantika halálvágya hatja át ezeket az alkonyi képeket.⁹⁰ Igyekeznek visszaadni az este hangulatát, melybe vágyaik, fájdalomaik belevegyülnek s a tájképben kifejezésre találnak. A távol kékellő hegyek, a patak — ezek az elvágódás táji kifejezései.⁹¹ Még világosabban kitűnik ez Kármán Jó-

⁸⁶ 45. 36. 70. — ⁹⁰ 47, s az Érzékeny gondolatok közül a XXXVII. : A nap elenyésző félben vagyon, melyet egy ifjú elmélkedve néz. 61. v. ö. Szerb : *Magyar preromantika*. 28. 1929. — ⁹¹ W. v. Humboldt : „Rege erwartung des.

zsef Fannijának szavaiból: „Ha a távol levő kék hegyekre nézek, óh mely óhajtanék rajtok túl reppenni . . . Mikor a kis patak, mely gyümölcsösünket elzárja, apró habjai eltűnnek — óh mily örömet rajtok én is elcsuszamlanék . . .”⁹² Fanni kedvenc napszaka az alkony: „Jövel édes borzadások órája! estvéli szürkület, mikor az én elmém oly mélyen elandalodik és képzelődésem a véghetetlenek tartományait járja! . . . A nap tüzes szekere lesülyedt a hegyen túl. A szellők hívesebben lengenek. Csak egy-két magános szállongó bogárka repül fülem mellett el és annál jobban neveli az esthajnal dicső csendességét . . . A képzeletek országlása kezdődik . . .”⁹³ Fanninak is éppen olyan szabadító az alkony, mint Ányosnak. Most ébrednek csak fel az igazi életre, nem a valóságnak, a jelenvalónak, hanem a képzelődéseknek életére. A felszabadulást hirdetik a nagyobb zajjal hömpölygő patakok és a hívesebben lengedező szellők. A hegyek a látóhatáron: ez Szentjóni Szabónak is kedves képe: Ott ama hegyek lábánál, vagy ott ama hegyek völgyében — így kezdi verseit.⁹⁴

Miller *Szigvártjából* ismerhették meg a magyar írók a könnyes érzékeny természetszemléletet. Szigvart szívét, „a híves szürkület, a nagy csendesség, a halavány sárgás ég, az egész már szunnyókálásban lévő természet olyan szomorúsággal tölti el, hogy majdnem sírva fakad.”⁹⁵ Máskor apjával egy dombról tekintenek szét az alkonyi tájon: már maga a táj is úgy van összeállítva, hogy annak minden jelensége sírásra és szomorúságra indítson. A domb alján áll a klostrom, jobbkézre megy le a nap. Az író finoman boncolgatja a nap búcsúzásának folyamatát: még játszik sugáiraival a meghajlott vetéseken, még énekelnek a pacsirták, szárnyaikon fénylenek a nap sugarai. Az estvéli veres égnek a képe meglátszott a Duna egyik ágában . . . Csupa bizonytalan szín: pirosos, setétes, fehéres, sárgásveres . . . Majd ismét említi a klostromot: háta megett húsz

was hinter jenen bergen, über jenen gifeln hinaus ist . . .” (A Jungfraut szemléli este, a hegy egyedül van még megvilágítva) 8. 1934. 577. A távol kékellő hegyek bizonyos feszültséget keltenek a lélekben, felébresztik a vágyat: odamenni, megkeresni azt a másvilágot a hegyeken túl. Ott, más tájon tálén jobb lesz. (V. ö. Szerb: *Kölcsey* 28. 1926.) A kék hegyek bizonytalanságukkal, mosolygó kék színükkel még jobban felcsigázzák ezt a vágyódást. — ⁹² 59. 62—63. — ⁹³ 62. — ⁹⁴ 170. 128, 130. v. ö. Kisfaludy Károly: A Szellő-

vagy harminc barnászöld jegenye. (A jegenyék is a szomorúságot terjesztik s egyenes növésükkel az égre mutatnak.)⁹⁶ Nagy csendesség: egyszerre megszólalnak a kolostor harangjai, az egész környéket templommá változtatják. Szigvárt szíve megilletődik, a szomorúság és az öröm között könnyei megerednek...⁹⁷

Berzsenyi Dániel előtt is este nyílik meg a „mennyei szépség,” s „mennyei csendesség lelke lebeg körülötte.” Nem fájdalom fogja meg a lelket, inkább csak nyugalom önti el, bár az elvályódás táji kifejezőit vetíti fel az indító képben: „Hol e nyers patak A bérczből kiforradoz, S mohosult kősziklafalak Közt a völgyre szakadoz; ... Nézd már a nap sugárai A hegyekbe merülnek...”⁹⁸

Nemcsak a halálvágy újul fel alkonyatkor: nemcsak nyugtalan elvályódás fogja meg a lelkeket: feljön a hold, nyugalmat, csendességet ad a boldogtalanoknak. A hold megváltoztatja a tárgyak megszokott, megunt formáját, a vidéket új, titokzatos színben állítja elénk. Azok, akik elvágynak a való világból, úgy érzik, hogy csak holdfényes éjszakákon élnek az ő igazibb életüket. Kazinczy László írja 1786-ban: „Nem tudom Homályos, sápat, vagy halovány-nak mondjam e azt az Holdat, a mely a tegnapi éjszakát oly gyönyörűségessé tette. Örült ennek sok utazó, sok szerelmeseknek könnyei édesebben tsorogtak, az éneklőknek énekei jobban hangzottak, az elme világosabb volt ennek világánál, az érzékenység érzékenyebb”. Ányos Pál holdas síri tájképét ismerjük: „a szomorú tsillagzat bús sugárokkal játszik a tsendesen tsergő patakokkal...” Ott egy temetőnek keresztjei. A ciprus leveleit bágyadt szél mozgatja. Szentjóni Szabó így üdvözli a holdat: „Jer szelíd Hold! Szép fényeddel, Jer szerezz tsendességet: Tsak te vetsz feljövéseddel A bűnnek s gondnak véget! Dayka Gábor jobban szereti a holdnál az éjféli csendet, a rettenetes éjt. Bácsmegyei Nincsijével estvénkint együtt sétál a hidon — „a hold reszketve csillámlott a lassan zuhogó Du-

höz, Alkonyi dal, Csalódás 127. — ⁹⁶ 167. I. 441. — ⁹⁶ W. v. Humboldt szerint inkább a magányos nyárfa indít szomorúságra, fájdalomra. 8. 1934. 378. A jegenyefasorok általában bizonyos ünnepélyes hangulatot adnak a tájnak, s az ember szívét várakozással töltik el. — ⁹⁷ 167. I. 11—12. A harangok szomorú zúgását szívesen hallgatják a Rousseau nyomán készült jegenyék

na habjain.“ Tornán gyönyörű ideje van, s tiszták, szépek az éjjelek: „Ha mikor Terézt felvezetem a kertből s ismét kiszököm a kapun, megyek a tóhoz, eloldom a csónakot, s a szép tengerkén a kastély alatt fölé s alá evezek, midőn ilyenkor körültem minden hallgat, s lapátomnak loccsanásain kívül, mely egy csapással ezer ezüst szikrát vet, fülem semmit nem hall — midőn hosszas kerengésem után végre fáradtan visszatérek öblömbe, s olt körülvéve a virággal elhalmozott bokroktól kikötök, s csónakomban végignyúlok, s elnézem, hogy a hold és csillagok mint futnak el fölöttem . . .” Fanninak, épp úgy, mint Ányosnak, a halottakra való emlékezés órája ez: „A magas tölt hold függ a levegőben . . . Minden homályos szegletéből a bokroknak csuda árnyékformák ballagnak elé! . . . Az én szívem megtelik szomorú emlékezetekkel szerelmes halottaimról“ Pálóczi Horváth Ádám is a csendes éjszakától és a holdtól várja az enyhülést. Végül Kisfaludy Sándor felismeri, hogy a holdfény mennyire megváltoztatja a tárgyak megszokott képét. Lóra a szép nyári estvéken szeméit a kies al-vidéken legeltette: „Hol a holdnak bizonytalan És remegő fényében Ezerféle forma s alak Lebeg vala szemében. Ezer karú óriássá Kápráz a fény minden fát, Melyet Lóra ily estvéken Somló öve körül lát . . .“⁹⁹

Nem szeretik az erős, éles napsütést: jobban szeretik a borongó egeket,¹⁰⁰ az őszi világitást, szomorúan színezett tájakat. Ezt a csöndességes, bágyadt hangulatot különösen Ányos néhány verse sugalmazza: „Melly szomorú árnyék lepi a térséget! Bágyodt világ festi az egek kékségét. Egész természetre terjeszt tsendességet, Talám most képezi a volt semmiséget. Napnyugoti szellők nyögve lengedeznek, Tölgy fáknak lehulló leveli repdeznek. Követseken krystál erek tsergedeznek S az elbódult gallyák Fároszhoz eveznek.“¹⁰¹ A fáradság s a hazatérés csöndes nyugalmának hangulata árad szét a tájképen.

hősei. 140. 322. — ⁹⁸ 59. 209. — ⁹⁹ v. ö. 8. 1934. 594. — 116. I. 108. — 45. 63. v. ö. még 58. — 170. 116. — 118. 52. 101. — Itt foglaljuk röviden össze a halottas, síri hangulatot. A halálvágy egyik megnyilvánulása ez is. A halottak, árnyak a költő jóbarátai, a sír kedvenc tartózkodási helyük. Gondolataik gyakran foglalkoznak sírjukkal, rózsabokrot, akácot kérnek fölébe. V. ö. különösen: 167. I. 8. 170. 106. 97. 142—143 76. I. 177—183. 130. I. 43. 59. 62. 116. I. 377 128. I. 128 — ¹⁰⁰ Ossian! — ¹⁰¹ 45. 149. Ányos lankadt hangu-

A hangulatot terjeszti a sok lankadt szó: szomorú árnyék, bágyodt, nyögve, lehulló, elbódult. A csend általában mindig az elmulást, a halált jelenti Ányos szótárában. Úgy érzi, hogy Rákos mezejét is „szomorú hallgatás” tölti.¹⁰²

Szentjóbiban az őszi hangulat felébreszti az elmulás vágyát. A tél jót tesz a hasznos mezőkkel, kies ligetekkel, a leveleket lassan elhordják a szelek, a fák is várják a té nyugalmát: „Hát ha minden készül pihenni, Kínra kell nékem felserkenni? Hát ha mindent meg-nyugtat a tél, A gyötrem én bennem fel-kél?”¹⁰³ A magyar történelemben is lát ilyen borult korokat, a Nagy Lajos uralkodását követő kort: „Béborult lassan-lassan, mint midőn a hanyatló napnak erőtlen sugárit el fogják a viharos estvélyi felhők . . .”

Fanni hagyományaiban találunk őszi hangulatot is.¹⁰⁴ Legfőképpen azonban a *Regéken* ömlik szét valami fájdalmas, enyészetes hangulat. Kisfaludy maga mondja, hogy regéinek foglalatja szomorú: „azért-e, hogy a Magyar nemzeti természetéből szomorú? azért-e, hogy helyzetetése régen olyan már, hogy . . . a Nemzetnek minden örömét, javát, szerencsését, dicsőségét örök búnak gyászos ködgye fedi?”¹⁰⁵ Kisfaludy nem hiába volt a nemesi kiváltságoknak, tehát egy épen pusztuló lelkiségnek költője: érezte ő elhomályosodását annak a világnak, melyről énekelt. Ihletet az őszi, szüreti hangulatú tájtól nyerte: az őszi, borongós regekezdetek nagyon is érthetők és megokoltak: „Késő ősz volt, Márton napja Egy szomorú őszi nap: Hamvas felhők között bujkált A melegét vesztett nap: Szomorú volt a természet Barna a letarolt föld Csak a mezőn volt reményszín Csak a vetés volt még zöld. A Bakonynak renga-

latához 35.: Hozván énekedet szelek lankadsággal! — ¹⁰² 128. Thownson megmagyarázza a Rákosnak ma már tényleg füstbe ment népszerűségét: e mező folytonosan emlékezteti a magyar nemzetet régi szabadságára, a lelkes magyar nép a szabadság oltárának tekinti. 168b. 480. Ányos Pál és Virág Benedek (187. 134.) után főleg Kölcseyt és Kisfaludy Károlyt ihlette meg a Rákos. (Kisfaludy Károly: Rákosi szántó a török alatt. Kölcsey: Rákos nymphájához, Rákos, 130. I. 58. 73.) Egy ismeretlen 1817-ben megjelent Óhajtás c. versében 36. 1817. II. 411., Kis Lajos A haza c., 1813-ban írt versében (17. 1823. 76—77.) ugyanezekkel a gondolatokkal találkozunk. 1838-ban Spetykó Gáspár Rákoson c. költeménye (4. 1838. I. 728.), 1839-ben Petőfi epigrammája, 1845-ben Erdélyi IV. Vándordala (35. 1845. 742.) szólaltatják meg a rákosi búsongást. — ¹⁰³ 170. 119. — ¹⁰⁴ 59. 72—73. — ¹⁰⁵ 128.

tege — Tenger erdő s végtelen, Komor barna hullámokban
Fekvék helyén dísztelen: Az ősz száraz lehellete Megfosztotta
a fákat A levéltől . . .¹⁰⁶ Hasonlatait is legszivesebben a
borongó, őszi tájról veszi: „Setét köddel, könnyesővel Szívét
mordul vontá be A szerelem fergetege, S napfényt nem várt
már többé . . .” „Regéim foglalatja szomorú:” nem csak szomorú,
hanem egyúttal csüggedt, lemondó is. Az őszre már csak a tél¹⁰⁷ jöhet.
A régi, nagyszerű élet emlékei, a váromlások még ott boronganak a
hegyeken; az ivadék azonban elhagyta a szabad tetőket és leköltözött
a völgyekbe.¹⁰⁸

A Regék megjelenésének évében Sándor István a *Sokfelében*
leírja érzelmeit „Egygy régi s pusztá Várnak meglátásakor”.
„Elődink magosan építették lakhelyeiket, magosan is gondolkoztak.
Utódaik az alaton völgybe ereszkedtek le, alatonúl gondolkoznak.”
Álmélkodik a falakon, a csendességen, s képzelődése őt az elmúlt
századokra teszi által: látja a vár hajdani életét, s valamit látott és
hallott, az édes andalgásba hozta. „Ezt a belérvést az előtt még soha
se tapasztalta.”¹⁰⁹

Berzsenyi Dánielt is a *Mulandóság*-on való elmélkedésre ihleti a
puszta vár. Ő is látja a hajdani életet: „Hajdan felséges tornyai a
felhők közt ragyogtak . . . Ott búcsúzott szívszakadva Az ékes hölgy
férjétől . . . Ott nézett le borzadva Bajvivó kedvesére . . . Ott
hörpölték egymás vérét A párduczós magyarok . . . Ama bérczfalakon
álltak A vár pártás szűzei . . . Most a gyászos romladékon Bús éjtszakák
borongnak, És a borzasztó tájékon Bágyadt szellők zokognak. Így
múlik el a világnak minden dicsősége!” A bölcs ma még az Istenhez
emelkedik, holnap sírba száll . . .¹¹⁰

Kisfaludy *Regéi*-nek népszerűsége fenntartotta a várköltészetet
és az enyészetes hangulatot. A *Regék*-et utánozzák: egyetlen őszinte
érzés bennük a hazafiassággal kevert melanchólia, melyet valamelyik
vár- vagy kolostorrom szemlélete ébresztett.¹¹¹ Párhuzamot vonnak a
vár régi és mai állapota között s ebből az összehasonlításból fakad a
melancholia.

A Tudományos Gyűjteményben nagy számmal jelennek meg
ismertetések magyarországi várakról.¹¹² Mednyánszky *Mah-*

II. 71. — ¹⁰⁶ 98. — ¹⁰⁷ A tél: 134. — ¹⁰⁸ Somló ajánlásában. — ¹⁰⁹ 37. 1808. 124—127. — ¹¹⁰ 59. 212—213. — ¹¹¹ 177. 5. — ¹¹² Tóth Pál: A visegrádi vár. 40. 1817. XI. 89—94. Mednyánszky: Dévén Várának omladékai. 1820. X.

lerische Reise c. műve ráterelte a figyelmet a Vág völgyének omladékaira is.¹¹³ Kölcsey Ferenc *Andalgásai*-ban 1822-ben felsóhajt, „Boldog, kinek szép hont adának a sors örök végzései . . . nálunk : — pusztult váraknak omladékin a múza búsan tévedez . . .” A romok hazája Hazánk : ebből a szemléletből fakad Kölcsey melancholiája és pesszimizmusa.¹¹⁴ 1831-ben Horváth Endre *Csesznekuár* c. regéje bevezetésében kifejti azt a hatást, amit a várrom az emberre gyakorol : megigézi s elmékedését a mulandóságnak meg nem mérhető tengerében elsüllyeszti.¹¹⁵ Épp úgy, mint Sándor István, Berzsenyi Dániel, ő is régi épségében látja a várat.

Az őszi hangulat kíséri a történelmi elbeszélést. Hrabovszky Dávid *Vas Pál* c. novellája jó példája ennek az őszi színezésnek, mely nem önmagáért való, hanem az írónak vagy hőseinek borongós kedélyét tükrözi : „Sűrű fellegek között borongott a bús őszi nap. Tarló halmaikban a tágas aether is lejjebb látszott nyomakodni a hűlni kezdő földre. Eltakartattak a sovány Vandalia hegyei Vasvár lakója elöl, s a szomszéd Farkas erdeje is csak imitt amott merengett-ki leszálló leplezetén homályosan állátszva. Barnult volt minden, mint Vasvár birtokosának sors-zivatar tépte lelke.”¹¹⁶

Kisfaludy Sándor hatása kétségtelen ezen a leíráson. De Kisfaludy hatásának tulajdoníthatjuk a borongó holdas, viharos éjszakai és téli tájképeket is, az *Auróra* novelláiban.¹¹⁷

6. A rokokó és a preromantika írói, költői rendszeren nem egy határozott, valóban létező, hanem csupán eszményi tájat ábrázolnak. A költő azonban nem csak művész, hanem hazafi is : szülőtájának hű fia. Élete ezen a földön, ezen a tájon folyik le : ezt a tájat szereti. Kétségkívül „szülötte tája” fogja megihletni. S viszont eszményi táját örömmel fogja felismeri szülőföldjén. A rokokó táji megfelelőjét a magyar költők egyrészt „Abauj Tempéjében”, másrészt a Dunántul különböző részein, legfőképpen azonban a Balaton mellékén találják meg. A preromantika nálunk várakkal, várromokkal bővelkedő tájat követel : így újra csak a Balatonmellék lesz a tájszükséglete. A Balaton melléke Magyarország legszebb, reprezentatív

57—64. — ¹¹³ 135. Hatása a magyar irodalomra : 131. (v. ö. még 20. 1929. 114—116., — ¹⁴¹ 5. 1822. 147—152. — ¹¹⁵ 1831. 95. — ¹¹⁶ 17. 1826. 100. — ¹¹⁷ Igy

tájává lesz. Nagy része van e táj népszerűségében kétségkívül annak is, hogy a XVIII. század végének és a XIX. század elejének, tehát a magyar romantika korának írói nagyrészt dunántúliak. A Balaton mellékén az utazó mindent megtalálhat, amit a kor szépnek tartott. Kellemes és vad, romantos vidékek váltakoznak. Keszthely és Füred környékén a bőség éstermékénység változatos képe tárul a néző elé. Tihany szigetszerűségével az elzárkózásnak, magánynak tája. A várak az előidőre emlékeztetnek, a Bakony pedig vad scénaakat nyújt. Hozzájárult mindehhez a Balaton, mint tájspeciálítás, mint érdekesség, Tihany apátságával, kecskekörmeivel, remetelakásaival s főleg visszhangjával, a füredi gyógyforrás, Keszthely Helikonja és Georgikonja, Festetics hajója s végül nem utolsó sorban az is, hogy költők lantja zengett itt sok ízben: Horváth Ádámé, Csokonaié, Kisfaludy Sándoré, Berzsenyié.

A Névtelen, Barcsay, Ányos, Fejér Antal, Virág Benedek, Kazinczy Ferenc, Fekete József és főleg Horváth Ádám az első költők, akik a Balatonról írnak. Bacsányit és Baróti Szabót Festetics hajója ihletik meg. Baróti örvendezik, hogy hazánk tengere fényre derül, mert már nem haszontalan többé.¹¹⁸ Horváth volt az első, aki a Balaton vidékének szépségét magasztalta és szebbnek tartotta, mint Bécs és Bádén vidéke.

Kisfaludy Sándor a *Kesergő Szerelemben*, fogságából hazatérve üdvözli szülőföldje táját: „Amott látom domborodni Nagy Somlónak kalapját; Amott, jobbról, nyálasodni A Marczalnak iszapját; A felhőben merőn ott áll A sümeghi vár foka; A Bakonyból ott kandikál Tátikának homloka...” Édes Gergely *Danában* többször említi a Balaton partját, a Badacsonyt, a Bakonyságot. Úgy látszik, már a *Kesergő Szerelem* is felkeltette egyesek érdeklődését e táj iránt. 1802-ben Kazinczy Németh Lászlótól a Badacsony iránt érdeklődik. 1802-ben egy ismeretlen író Keszthely szépségét magasztalja: a szőlőhegyeknek, erdőknek s ezzel ellentétben a szabad kilátást nyújtó Balatonnak látványa olyan szép, hogy ezáltal Keszthely

Kiss Károly: *Piroska*. 5, 6, 9. — ¹¹⁸ 1772-ben (53. 50.), 1778-ban (45. 139.), 1777-ben és 1779-ben (92. és 94.) 1789-ben: Festeticsed Balatonja tenger. 187. 7. (A Balaton, mint magyar tenger: Kazinczy Ferenc: Magyarország . . . lerajzolása. 1775. 5.) 13, 40, 120, 140, 154, 167. — 106, 169, 107. A Természet deréksége. 151—159, 173—179, 183—191, 191, 248—252, 269—271, 271,

hely környéke a legszebb vidékek egyikévé lesz.¹¹⁹ Hasonlóképen ír Kis János: „Mosolygó part, földeknek réteknek, Szép szőlőknek elegyülete Zöld erdőknek, csúcsoknak, bérczeknek, Ezer formát játszó képze, Hol van az a Tempe, az az Éden, Hol valami hozzád fogható, Melly olly mélyen s mégis olly gyengéden Lenne a szebb lelkekre ható.”¹²⁰ Mások tartják a természet legfőbb remekének a Helvéták földjét, vagy Rhodust, Mytilénét, az olasz földet: neki nem kell más, csak a Balaton melléke állandó honául.¹²⁰ Döbrenteit is megejti a Balaton vonzóereje, kérdi tőle, hogy mi ereje vagyon? „De hiszen itt zengett Horváthunk dalja sok ízben!”¹²¹ 1806-ban Csehy József panaszkodik Kazinczynak, hogy elhagyja Zalát s még Balatont se látta.¹²² Ez is a Balaton vonzóerejére mutat. Egy évvel később megjelennek a *Regék*: ezek majd megváltoztatják a Balaton iránti érdeklődés irányát: „eljön majd az útas, hevülend megnézni Csobánczot...”¹²³ Kisfaludy Sándor azonban nem csak *Regéivel* halhatatlanította lakásának romantos környékét, hanem hiszi és vallja is, hogy ez a vidék „Sümegnél kezdve, egész a Balatonig olly szép, olly változó, olly romantos és gyeniális, hogy a szép tájairól híres Helvetia bajjal mutathatna szebbet.” (1808). Ugyanebben az évben írja Székér Joákim *Magyar Robinzon-át*: a két magyar vitéznek ha véletlenül jól megy a sora, csak az a baja, hogy a tenger nem a Balaton s a hegy nem a Badacsony.¹²⁴ Egyelőre inkább a füredi fürdő vonz: így költőink közül Vitkovicsot;¹²⁵ vagy a keszthelyi gazdasági akadémia, külföldieket is, így Eiszl gazdasági tanácsost, aki megírta balatoni hajóutazását Keszthelyről Kenesére.¹²⁶ Rajnis menyegzői dallal köszönti az ifjú grófol.¹²⁷

Berzsenyi Dániel a genfi tó költőjét, Mathissont hívja a Balaton partjára: „nézd a Balatont, mikor a nap reggeli lángja Tükrözefén reszket, s mikor a hold fénye alatt ég; kék hegyek állnak sort körülötte, a meredek sziklák tetein sok régi erős vár omladozó falain lebeg a mult hajdani képe... ott erdő, pásztorok legeltetik nyájokat, itt sárga mező s kiterült lép, hol dús búzagalász hullámos tengere játszik... s itt is, mint

274. — 48. 60. 79. — Fekete: 197. I. 66—67. v. ö.: 198. 54. — ¹¹⁹ 43. 1802. I. 184. — ¹²⁰ 126. — ¹²¹ A Balatonhoz. Füreden. 116. IV. 32. — ¹²² Vajda Péter 182. IV. 202. — ¹²³ 116. IV. 366. — ¹²⁴ 169. I. 157. — ¹²⁵ 188. I. 57—58. — ¹²⁶ 27. 1813. 11—60. Külön kötetben is megjelent. — ¹²⁷ 1811-ben. 79. 59—60.

Helvétiában, örömmel szántja a nép szabad földjét: A gazdag palotát itt lakja királyi szabadság, S a gunyhók lakosit szent törvény jobb keze védi.¹²⁸ Ugyanígy ír Dukai Takács Judit Keszthelyről, a szent természet remekelt csudájáról, Tihanyról, „s csüggve hajladozó aranykalászkokról,” a temérdek sík mezőről, s a „föld poráig rontott várakról, melyeket ama halhatatlan Kisfaludy lantja halhatatlanított.”¹²⁹

Mind a ketten a vidék változatosságát dicsérik: Berzsenyi itt találja meg a szabadságnak boldog országát, Svájc-hoz hasonlítja. Takács Judit pedig már Kisfaludy halhatatlanította várakról beszél! De nem csak szép, bájos ez a táj, hanem magyar is, s a nemzeti műveltségnek menedéke. A balatonfüredi színház megnyitására írja Kisfaludy Sándor, hogy „úgy látszik valóban, mintha ezen magyar Hazának némely vidékeiből, a Dunának némely mellyékeiből kiszorított nemzeti lélek a Balatonnak körét szállotta volna meg.”

Amint a Tudományos Gyűjtemény megindul, mindjárt cikk jelenik meg a Balaton taváról. N. J., a cikk írója még Berzsenyi és Takács Judit dicsőítésén is tútesz: „a Balatonnál kellemetesebb tájék nem csak Hazánkban, de egész Európában sintsen.” Ezt nem saját tapasztalásából állítja, hanem angol, francia, olasz utazók bizonyosságából.¹³⁰ Tóth József a Balaton vidám tájáról ír.¹³¹ Három évvel később jelenik meg J. Jánosnak még 1818-ban írt cikke: „Hazánkban kétségkívül a legelső, mert csak a tihanyi félszigeten a természetnek minden szépe és jótéteménye megtalálatik; hátha az érzékeny néző egy hegy tsútsára fellép, honnan nem csak a Balatont, hanem a környező megyéket is beláthatja: azt fogja gondolni, hogy itt volt az a minden gyönyörűséggel teljes kert és hely, melyben az első ember az ő boldog állapotjában lakott.”¹³² Mint Berzsenyi, ő is a boldog aranykor táját találja itt meg. A következő évben Töltényi Szaniszló *Soneteiben* olvashatunk a Balatonnak gyönyörű vidékeiről.¹³³ Az év végén jelenik meg az Auróra első kötete. Mészter mutatja be Füredet és Tihanyt, ezekhez a magyarázatot Kultsár István írja: „Füred vidékét nemcsak Hazánk: hanem egész Európa ritkaságának mondhatjuk. Mit is kívánhatna

— ¹²⁸ 59. 260—261. — ¹²⁹ 176. 150—153. — ¹³⁰ 40. 1817. III. 65—76. — ¹³¹ 16. 1817. II. 211. — ¹³² 1820. VII. 63—70. — ¹³³ 179. 84. — ¹³⁴ 5. 1822. (számo-

a szem bájolóbbat, mit kívánhatna a szív kellemetesbet, mint Fürednek környéke?“¹⁸⁴ Az Auróra továbbra is fenntartja a Balaton kultuszát. Következő kötetében Somló és Csobánc met-szése jelenik meg.¹⁸⁵ Ugyanekkor egyik novelláskötetünkben, mint színhely szerepel a Balaton: éppen hanyatlóban van a nap, mikor Papp Gábor hősnői megpillantják a tó zöld sikkját.¹⁸⁶ 1824-ben a tihanyi kilátást dicséri a Tudományos Gyűjtemény névtelen cikkírója: „ha ezen látást valamely mester-kéz táblára festené, a legjelesebbek között méltán helyet foglalna.“¹⁸⁷ Most kezd igazán hatni regéivel Kisfaludy: 1825-ben két zsebkönyvünkben, az Aurórában és a Hébében is olvashatunk balatoni regét. Az Aurórában Mailáth János írja, hogy tudja, „némely lágy asszonyi kebelben többször ébredt fel már a vágyódás Balaton szívemelő vidékeit szemlélhetni. A tündöklő környék a nézőnek annál bájolóbbnak tetszik, ha egy költő azon lelkes alakokkal népesíté meg azt, mellyeket tölt keblében a természet vizsgálata gerjesztett.“¹⁸⁸ Tizenhét évvel a *Regék* megjelenése után végre felismerik, hogy mit tett Kisfaludy a Balatonnal. Mailáth János rendkívül világosan fogalmazta meg nagy költőnk jelentőségét. Az ifjabb Ráday Gedeon írta a *Kálmán és Emelka* c. balatoni regét: látja, „amint a füstös várak egymásra néznek,“ hallja a „víz dagály mormolását, a hullámok csapdosását.“¹⁸⁹ Sz. S. számára is „Édenkert“ a Balaton, figyelmeztet, hogy tanuljuk százszoros édenünket becsülni, a szent omladékokhoz, a magyar ész, kar, erő tüzének hív tanuihoz fordul, hogy álljanak fenn örökre, legyenek őrei a „Magyar Édenének.“ Ezek az ő „hazafi gondolatai“ a Balaton partján.¹⁴⁰ Ugyanebben az évben járt itt Hrabovszky Dávid, a táj *Sághegy* c. regeszerű novellájára ihleti.¹⁴¹ A következő évben útleírása is megjelenik a Tudományos Gyűjteményben. Összehasonlítja a Balatont Hazánk egyéb tájaival; valamennyit felülmulja: változatosabb, nagyszabásúbb, termékenyebb s több emléke van az elődöből: méltán nevezhetjük magyar paradicsomnak. Nincsenek itt vad, kopár sziklák, nincsenek sebes hegyipatakok, égignyúló fenyők, de az aesthetikában nem kedvelhetjük az excessust, a borzasztó elnyomja a vizs-

zatlan). — ¹³⁵ 1823. Csobánc: VIII—IX. Somló: XIV—XV. — ¹³⁶ 145. 72.

— ¹³⁷ 40. 1824. II. 34—35. Y. — ¹³⁸ 5. 1825. 67. — ¹³⁹ 17. 1825. 129. —

¹⁴⁰ 1826. 260—263. — ¹⁴¹ 1826. 119. — ¹⁴² 40. 1827. X. 82—104. — ¹⁴³ 128. —

gálódóban a lány érzelmeket. Aki pedig Kisfaludy dicső festéseivel esméretes, az Balaton mellyékét kettőzött érdekével járja.¹⁴² Kisfaludy Sándor 1830-ban „Füred vidékének csak Helvetia déli részéhez hasonlítható szépségéről” ír.¹⁴³ A közönség lelkesedése nem csappant meg, sőt egyre lelkesültebb tudósításokat olvasunk. Emellett a Balatonról fellelhető geográfiai és néprajzi adatokat is időről időre összefoglalják. Így Oláh János ismerteti a Balaton környékének községeit, s Magyarország természeti kincseinek megismerésére buzdít.¹⁴⁴ (1834.) Beszámol a csobánci kilátásról: különös érzés, hogy egy talpon állva szemlélheti egyrészt a sümegi várat, másrészt a Balatont, Badacsonyt, Szigligetet. Az ifjúság számára is „örök vágyási és képzeleti tárgyá” varázsolta Kisfaludy a Balatont: Hidegh Mihály pécsi tanuló lelkesült cikkében leírja, „mint égnek vérózsa gyanánt hajnalban Badacsony és Szigliget sziklás ormai — mint hajdan Gyula s Rózsa vésteljes végső esthajnalán. Oly szép, oly búsán gyönyörködtető vidék ez, hogy a Himfyk, Regék és Gyulák csak ily kellemteli fészkekben tenyészhettek”.¹⁴⁵ Ő is felismeri táj és ember, táj és irodalom összefüggését. Pongrácz Lajos, „a hegység szülöttje,” „a holdvilág reszkető ezüstjében látja meg szép hazánk legnagyobb részét.” A tó partján várja be a hajnalt . . . „amint világosodik s bontakoznak az ormok: Csobánc, Tátika, Szent Mihály, Badacsony ormai, szívében átéli Kisfaludy minden regéjét, minden jelenetét, minden érzelmét. A csendes és széles víz különösen hat a kedélyre és szívre, s ebben bizonyos nyugodt, szemlélődő érzést kelt. A görögöknek tók között kellett lakniok, s valamint a classicismus ily helyeken született, úgy a romantica csak vad vidéken lelhet bölcsőt.” „A Balaton inkább méltóságos, mint regényes.”¹⁴⁶ — Kisfaludy „romántos környéke” nyomán ugyanis elterjedt a „regényes Balaton” kifejezés. Pongrácz az első, aki kimondja, hogy nem regényes; mást értettek akkor már regényesen. 1837-ben igen értékes, alapos tudományos munka jelent meg először németül, azután latinul, végül a Tudományos Gyűjteményben magyarul is: *Füred's Mineralquellen u. der Plattensee*.¹⁴⁷ Szerzője egy erdélyi szász fiatalember: Carl Ludwig Sigmund. A Tudományos Gyűjtemény nagy örömmel üdvözli

¹⁴⁴ 40. 1834. III. 51—96. — ¹⁴⁵ 34. 1834. I. 221. — ¹⁴⁶ 35. 1842. 180—181. (Hon-

a hézagpótló munkát: ebből kiki mindent megtudhat a Balatonról és a füredi gyógyforrásokról.¹⁴⁸ Ugyanebben az évben jelennek meg Würtenbergi Sándor osztrák költőnek költeményei a Balatonról.¹⁴⁹ Az Athenaeumban pedig Katona Antal ugyancsak tudományos szempontból ismerteti a Balatont, megemlíti, hogy „Balaton-Füred tájéka több tekintetből, és köz vallo-másból, Magyarországon első rangúvá emeltetik. Kétségkívül a tó regényes és méltóságos volta tesznek igen sokat az elsőség elnyerésére.”¹⁵⁰ Tehát a táji szépsége, nem pedig gazdagsága, vagy fürdői! Katona úgy látszik ismerte Pongrácz cikkét. Czuczor Aranyhalászán¹⁵¹ és Tóth Lőrinc *Tihany fokán*¹⁵² c. versén kívül legnevezetesebb terméke ennek az évnek Vörösmarty novellája: *A füredi szívalászat*.¹⁵³ Idegennek — vagy legalább idegennek vélt külföldről hazatérő magyarnak — szájába adja Vörösmarty a Balaton dicséretét: „Környéke olyan, mint egy derült arc, melynek nyílt, felhőtlen homlokát borág koszorúzza, s ez a Balaton, kettéosztva félszigete által, a legtisztább szem, melly valaha egekbe tekintett.” S itt van a boráról és költőjéről classicus Badacsony, Szigliget, Keszthely s mindezek mellett borvíz buzog fel. „Egy illy környék akármi ország fiának érdekes lehet.” Valószínűleg ekkor írta Tompa Mihály is *Két menyasszony* c. balatoni regéjét.¹⁵⁴ „Hazánk jelessége”¹⁵⁵ 1839-ben egy más német költőt is megihlet: Johann N. Vogl a pusztá mellett versciklust szentel a Balatonnak is.¹⁵⁶ Vörösmarty *Szívalászatán* felbuzdulva Nagy Ignác *Egyesüljünk* c. vígjátékának első felvonásában igyekszik bemutatni a füredi fürdőéletet.¹⁵⁷ Vajda Péter is ír a Balatonról.¹⁵⁸ Kerényi panaszkodik, hogy főuraink a genfi tó partján töltik idejüket és költik pénzüket, a Balaton pedig pusztán áll.¹⁵⁹ Badacsonyi szerint a Balaton változásai a nemzet változásait tükrözik.¹⁶⁰ A negyvenes évek útleírásai közül már csak kettőt ragadunk ki: Vahot Imréét és Garay Jánosét. Vahot látott már vadregényesebb tájat, de kellemesebb, szeliden-bájolóbb panorámát még sohasem. Meg-

ti). — ¹⁴⁷ 163. — ¹⁴⁸ 40. 1837. VII. 3—50. — ¹⁴⁹ 51. 49—54. — ¹⁵⁰ 4. 1837. I. 329—332. — ¹⁵² 194. 139. — ¹⁵³ 4. 1837. II. 424—425. — ¹⁵⁴ I. 22—24, 29—32. — ¹⁵⁴ 20. 1929. 201. — ¹⁵⁵ Briedl Fidél: *Bakonybeel*. 34. 1838. 10. — ¹⁵⁶ 189. 45—57. — ¹⁵⁷ 186. 232—233. — ¹⁵⁸ 182. IV. 31. — ¹⁵⁹ 35. 1844. I. 341—343. — ¹⁶⁰ 125. Tihanyról: 43. 91. — ¹⁶¹ 32. 1845. 1178—1182. — ¹⁶² 38. 158. — ¹⁶³ 99. 115. — ¹⁶⁴ 100. 26. — ¹⁶⁵ 23. — ¹⁶⁶ 24—25.

csudálja holdfényben is, regékre emlékeznek, jár Tihanyban, az echóval társalog stb.¹⁶¹ Máskor ő is, mint annyian, a Balatonvidék szelíd édenéről beszél.¹⁶² Garay balatoni fürdőzésének egyik irodalmi gyümölcse a *Balatoni utazás*: „Egy egész tenger fekvék előttem haragos pompájában, mellynek elláthatatlan síkja, mint valamelly véghetetlen shakespearei remekgondolat nyult el előttem, egyik végével a poklokat nyomván, a másikkal a felhőkbe verődván, s közepelte a tengernek, mint valamelly két fejű fekete sas felnyult nyakú két tornyával a méltóságos Tihany.”¹⁶³ Másik gyümölcse a füredi fürdőzésnek a *Balatoni Kagylók*. A Balaton eszébe juttatja másik tengerünket, a Pesttől a Hortobágyig nyúlót: „ott a haladó is elmarad, itt a conservatív is halad.”¹⁶⁴ A Balaton partjai a nemzeti színeket tüntetik fel.¹⁶⁵ Garay már közel négy évtizedes balatoni tündöklés után berekeszthette a sort: „Megénekelte Himfy E tó körét S partjára vontja szemét, szívét. Nem fogja-e feledni a magyar, hogy a költő volt itten is az úttörő?”¹⁶⁶

A ROMANTICIZMUS TÁJESZMÉNYE

1. A XIX. század elején a tájeszmény lassú, alig észrevehető változáson megy át. A rokokó tájeszmény elsorvad, a termékenység vagy a változatosság, nem elég ahhoz, hogy szépnek tartsák a tájat. A pepecselő szemlélet már nem általános, nagy vonalakban kezdenek látni. Itt kell keresnünk egyrészt az Alföld, másrészt a nagyszabású hegyvidék iránti érdeklődés gyökerét. Többé már nem borzongással, szent irtózással tekintenek a hegyvidékre, hanem a táj nagyszerűségében, vadságában Isten nagyságát csudálják. Nem az apró részletek ragadják meg a figyelmet, nem a változatosságot keresik a tájon. A hasznossági szempontok közömbösek. Felfedezik az Alföldet, a pusztát. A pusztta a rokokó tájeszménynek éppen ellentéte : terméketlen, egyhangú. Végtelensége, egyszóval nagyszerűsége és a magyarsága kedvelteti. A zárt völgyet a romanticizmus is szereti. A csodálatos, a meseszerű, a tündéri, a nem mindennapi, a meglepő ilyen völgyekbe, völgykatlanokba menekül.

A távlatok kitágulását elsősorban az angol kertek megváltozása hirdeti. Dessewffy József 1815-ben megtekinti az új gödöllői angol kertet s észreveszi, hogy nem hasonlít egy magyarországi angol kerthez sem, mert azok mind a bruckit utánozzák. Ugy véli, hogy a gödöllői egy angliai kertnek a másolása. „A gödöllői kert a vidéknek helyheztetéséhez vagy on alkalmaztatva és ez a földolog egy Anglus kertben.”¹ 1825-ben Szeder Fábían tüzetesen foglalkozik az angol kertek építésével. Hangsúlyozza, hogy az angol kert a természet másolása. Az aprólék épületeket, kisdud omladékokat, csekély értékű státuákat és az exotikus fákat, bokrokat kihajintja. A ré-

gimódi kerteket kigúnyolja: akkor esztelenül kígyóztak az utak, a kerteknek nem volt semmi perspektívájuk. „Ma már egy fel-séges scéna jobban elragadja a nézőt, messze kilátás tetszik most a szemnek, s az, ha többféle scéna van egyszerre előtte.“ Kilátás kell a szomszédos erdőkre, hegyekre, falukra — az egész látóhatárra.² Kazinczy erdélyi útján dicséri egy kert szép kilátását a rengetegekre, melyeknek erdős láncából messzire kitűnnek a Kecskékő kopasz sziklái.³ 1830-ban másodszor látja Tatát. Ismeretes, hogy először 1803-ban járt ott. „Akkor nehezteléssel látta, hogy a rajzoló azt annyira elborította fák-kal és csalitokkal, hogy a szem alig találta helyt megnyughatni. Most a panasznak nincs helye. Gyönyörű paradicsom minden tekintetben s szép kinézései vannak a Vérteshegy s a pincze-házak fele . . .“⁴

Berzsenyi elzárt völgyével szemben Füzesi József a „ki-nyilt“ vidékért rajong (1815).⁵ Kinyílik, kitárul a táj szépsége az ember előtt. A táj szépségének felfedezése azonban nagyon lassan halad. Láttuk, hogy sem a rokokó, sem a preromanti-kus tájszémleletet a vidéknek nem szépsége érdekli elsősorban. Most kezdik szeretni a táját.

Kisfaludy az első, akit megragad a tenger végtelensége. Érzi, tudja, hogy most valami újat lát, olyasmit, amit eddig nem tapasztalhatott. Kazinczy inkább a színek iránti fogékony-ságával úttörő. A *Bácsmegyei leveleinek* 1814-ben megjelent átdolgozásában kibővíti a budapesti kilátást, melyet az első kiadásban éppen csak jelzett. „Kifáradva a görbedezésbe“, ki-megy a szőlők alá, feltárul előtte a kilátás, e minden leírást felülhaladó scéna: „Budának egy része a Margitsziget szép lombú fáival, s az a messze terjedő gyönyörű lapály a kékellő szent-endrei s nógrádi hegyektől addig, hol a ráckevei torony a vizek közül kinyul s Veszprém felé a hanyatló nap, kró-kusszínű királyi palástjában.“⁶ — Felületes leírás: éppen csak jelzi a látnivalókat, mégis mekkora távlatokat tár fel. Akik idá-ig a Gellért tetején körültekintettek, legfeljebb a Rákosig láttak. Kazinczy fel Szentendréig és Nógrádig, le Ráczkévéig s nyu-gatra egészen Veszprémig nyújtja a látás határát. Elég ezt a

¹ 116. XIII. 176. — ² 40. 1825. 76—103. — ³ 119. — ⁴ 47—48. — ⁵ Az *estve innepé*. Döbrentei küldte Kazinczynak. 116. XIII. 89—91. — ⁶ 118. 75.

látást Kazinczy korábbi gellérthegyi panorámájával összehasonlítani:⁷ akkor még nem látott túl Pest tornyain; Berzsényi is csak Pest tornyaira néz.⁸ Kazinczy panorámája másokéval összehasonlítva hűségével is kitűnik: nem valami képzeletbeli tájképet lát maga előtt: a látkép öncélú, nem úgy, mint mondjuk Bessenyei kilátása a havasról. Bessenyei városokat, falvakat lát, de nem nevezi meg egyiket se, hegyekről beszél, de az egészről nem kapunk átfogó képet: „a csordások kürtölése, pásztorok sikongatása, szolgálóknak kiabálása, futkosása látatott, hallatott mindenfelől.” Kazinczyt körülbelül a *Bácsmegeyi* második kiadásától fogva már nem a részlet, hanem az egész köti le, szeme a látóhatárig kalandozik és igyekszik egységbe foglalni mindazt, amit lát. Így értjük meg, hogy a nyiregyházi pusztákat is „nagyszépségű” tájnak nevezi: „A szem égnél és szántott vagy legelő homokföldnél, a számtalan kisebb s nagyobb sárcsákkal és csévékkel s libiczekkel körülöpkedett tavaknál egyebet nem lát, és a mely homoktengert a Zemplény Tokajának szép foka . . . s a Hegyaljának mérföldekre terjedő kék lánczolata, s távolabb az unghvári s máramarosi hegyek veszik körül.”⁹ Épp úgy szélesíti ki a távlatokat, mint budapesti tájképén. De a végtelenség képe csak akkor tűnik szemébe mikor a Királyhágón előtte fekszik egész Erdély. „Megfodulék sarkamon, s valamerre tekinték, éjszokról keletig, s onnan tovább dél és nyugot felé, dombot látok és völgyet; s úgy dombot és völgyet minden lapály és megszakasztó hézag nélkül, mint midőn a kertész spallérjának tetejét sinor után nyirdeli. A Kárpát ága, mely Kézsmárk mellől Máramaroson, s tovább osztán a Székelyföldön lemegyen, Fogarac mellé a távol miatt elvesze szemeim elől, elveszének az abrudbányai és hátszegi rengetegek is. Egyedül a Blagyásza üté ki magát, a merre Belgrádot képzelhetém, a dombok, völgyek örök síkjából, s a hó még most is fejrlett oldalán. Szótlan állék . . .” Hogy ez milyen mély tájélmény volt, az is mutatja, hogy rendkívül hosszan foglalkozik vele. Meglepi őt a látás újdonsága: „itt egyedül valék, lovaimmal, szekeremmel, cselédimmal. A mi rémítő ezen érzésben vagyon, meg nagyobbodék az által, hogy a nap rejtve volt, s az ég boltozatját fellettem bús fellegek vonták be mindenfelé. Temérdek távolra terjede horizonom, s képzelhetni, mint veszett el a kék szín a

versen sárgáló fejérig, hol azt a szem az ég színétől meg nem különböztetheti.¹⁰ — Figyelemreméltó a leírás egyéni színezése : bús fellegzetek alatt látja a tájat. A horizontok kitágulásával — látjuk — már többé az ég sem közömbös. Eddig leginkább az alkonyi eget szerették festegetni. Most fedezik majd fel a felhőalakulatok változatos szépségét.

Az *Erdélyi leveleknek* van egy más fontos jelentősége : felfedezi a testvérhazát a magyar közönségnek, s ezzel Jósika útját egyengeti.

A Tudományos Gyűjtemény megadja a lehetőségét annak, hogy tájismertetései által a Haza távolabbi vidékei is ismertté váljanak az olvasóközönség szélesebb körében. Elsősorban a Felvidék tart számot az érdeklődésre. A Duna vagy a Tisza menti magyar meglehetősen közönnel nézi a Felvidéket a századfordulón.¹¹ A Felvidék s főleg a Tátra megismerése, felkutatása egyrészt külföldi tudósok, másrészt szepességi magyarok és németek érdeme.¹² Irodalma a *Simplicissimus hungaricus seu dacianus*-szal kezdődik (1683). Ennek tizenharmadik fejezetében olvassuk egy háromnapos tátrai utazás leírását. Buchholz Jakab, a Tátra egyik első kutatója, 1752-ben írja le először alaposan. Ez a leírás egy érdekes rézmetszettel 1783-ban jelenik meg az *Ungrisches Magazin*ban. Buchholz elsősorban geológus, mint ilyen utazza be az egész Felvidéket. Megemlékezik azonban többször a szép kilátásról is s egy letekintről a Tarpatok mélységébe, mely „nagyon borzalmas és ijesztő”. A Magyar Hirmondó 1781-ben közli egy tátrai vihar leírását. A már említett *Ungrisches Magazin*ban és a *Neues Ungrisches Magazin*ban jelennek meg ismertetések Magyarorszag főleg felvidéki vármegyéiről, Zólyomról, Liptóról, Túrócról, Bácsról, Ungról, Barsról és Máramarosról. Ezenkívül egy kis utazás Gömörben, Aggtelek, és a Királyhegy leírása.¹³ Nagy-
részt száraz ismertetések, egyedül Túróc megye kertszerű

v. ö. 168. — ⁷ 122. — ⁸ 59. 243. — ⁹ 119. 103. — ¹⁰ 109—111. — ¹¹ Baróti Szabó és Csokonai költeményeiben találjuk a legváltozatosabb helyneveket. — ¹² v. ö. Posewitz Tivadár : *A Tátra régi kutatói*. 12. 1913. 3—40. 1914. 5—16. és Seidel H. : *Thownson Róbert, az angol Tátra kutató*. 1908. 21—33. — ¹³ 41. 1783. III. 3—47. Bennünket főleg a 20. 21. 29. érdekel. — 24. 1781. 271. — 30. 1791. I. 40—108. 209—273. — 41. 1787. IV. 430—443. 471—482. 318—338. 129—153. — 1783. III. 320—364. 267—276. — 1781. I. 77—79.

térvidékén melegszik fel a névtelen cikkíró. Állandóan büszke Kárpátokról (stolze Karpathen) beszélnek. A Zeitschrift von und für Ungern 1802. évfolyamában G. B(atthyányi) V(ince) beszámol krakkói útjáról. A Tátrán keresztül utazva ugyanúgy elfárasztja őt a csúcsok és a völgyek kopasz egyformasága, mint Sándor Istvánt a „Négy Kantonok Tava“, ugyanúgy panaszkodik, hogy a szem nem nyughatik meg nevető virányokon és boldog lakosok falusi kunyhóin.¹⁴ Már másképpen ír Bártfáról: holdfényben látja, a fák ágai remegnek, a holdsugár pedig megezüstözi a patak vizét.¹⁵ A következő évben Karl Unger 1790-ben írt cikkét közli a Zeitschrift: *Wanderungen durch ungrische Gegenden*. Van érzéke a tájbrázoláshoz; látja a fenséges Kárpátokat, behavazott gerinceikkel, az alkony pirjába merülve, látja Podolint a barátságos völgyben, melyen a Poprád számos kígyózással folyik keresztül, látja a fenyők fekete csikjait. Festői látást nyújt a sötét fenyőerdő háttérből kiemelkedő lublói vár.¹⁶ Berzeviczy Gergely 1800-ban készült *Topográfiai leírásában* foglalkozik először a Tátra táji szépségeivel.¹⁷ A Tarpataki völgyből a Középoromra nyíló látás a legfőlemelőbb hatalmas látvány, mely olyan benyomást hagy a lélekben, milyet semmi más kivéve a tenger megpillantását. Amint kiérünk az erdőből, egy csöndes, egyszerűen nagy látvány tárul a szemünk elé: a hatalmas sziklafalak, meztelenül, minden növényzet nélkül, a tiszta és éteri levegő, melyben könnyebben és szabadabban lélezkzik az ember és „ein Gefühl der Ehrfurcht erregenden Hoheit des Orts ganz angemessen, ergreift unwillkürlich die Seele“. A Tátra a legméltóságosabb oltár, a Végtelennek mérhetetlen temploma.

Berzeviczy nem az egyetlen, akinek a lelkét istenfélelemmel tölti el a Tátra. Genersich Keresztély könyvet ír róla, a szülőföld iránti lelkesedéssel: „Ki nem ismeri fel itt a világ nagy építőmesterének céltudatos művét? Ezeknek a csúcsoknak látványa nagyszerű, csudálatot ébreszt, emeli a szívet és érzelmeit. Micsoda hatalmas, feltornyozott tömegek, melyeket a szem nem győz eleget nézni! Magas, sziklás csúcsaikkal napkeltekor mintegy tűzbemártva tűnnek fel. Itt van az Ó temploma, ahol az Ó művei beszélnek nagyságáról...“¹⁸ Bredetzky is

— 1783. III. 276—301. — ¹⁴ 43. 1802. I. 35. — ¹⁵ 50. — ¹⁶ 1803. IV. 288, 291, 346. — ¹⁷ 70. I. 9. 13. 17. — ¹⁸ 101. 10—13. — ¹⁹ 69. 269. — ²⁰ 27. 1812. Ge-

érzékeny örömmel üdvözli a Tátrát.¹⁹ A Bécsben megjelenő Mahlerisches Taschenbuch is közöl 1812-ben és 1816-ban leírásokat a Dunajec vidékéről²⁰ és a Tátráról.²¹ Külföldi utazók szinte jobban ismerik, mint a magyarok. Thownson, Bright, Wallburg, Beudant jártak erre, valamennyien tudományos célból. Magyarországon a szepesiektől eltekintve alig ismeri valaki. Kazinczy jár ott először kézsmárki iskoláztatása idején,²² azután 1786-ban,²³ 1794-ben, majd 1806-ban, s hihetőleg még egyszer 94 és 1806 között.²⁴ 1806-ban, midőn leánya halála után járta be „lelkének kínjai nevelték a kecsét, valamely bájoló Halb dunkelben láttatván vele mindent“. A *Bácsmegyei* második kiadásában megemlékezik két Szepesből érkező utasról, „kik a Magyar Tyrólt akarák, magok a boldog alföld lakószai, látni . . .“²⁵

A Tudományos Gyűjtemény megjelenésének hírére előkerülnek a régi naplójegyzetek, feljegyzések, útirajzok. 1819-ben Melczer Jakab, szepesi német költő ad topographico-historico-statistical jegyzéseket, többek között Alt-Schmecksről és környékéről is.²⁶ A táj bájoló. Örömmre gerjed az ember, ha a hegyekről messze benézhet Szepes Vármegyébe. Természetesen a Kohlbachot is leírja: „Borzasztó, de még is méltóságos nagyságban mutatja itt magát a Természet a hegyek barátjának, a ki közeledvén az omláshoz s ennek harsogó zuhanását hallván mintha meg volna varázsolva, bámulással és tsudálkozással rogyik le az ezer esztendő mohval benőtt szirtokra, hogy imádja azt a fő valóságot, a ki ennek a rohanás magasságát elébe szabta“. F(abritzi) S(ámuel) 1820-ban a Tudományos Gyűjteményben kiadja útirajzait, 1810-iki napkönyvéből, Lipócz fürdőjéről és környékéről.²⁷ Feltornyosodó kőszállak, számtalan vízómlások között járkal a völgyekben. Ir egy kisebb barlangról is, csudálásának és a gyönyörűség érzésébe titkos rémülés avatkozik (a veszedelmes lemenetel miatt), a mely nem egészen kellemetlen, s a melyet a Baradlában még sem lehet tapasztalni. A Tátrában főleg a vízómlások ragadják meg, leírja a Szalóki-csúcs megmászását. Még ma sem tudja

nersich: *Das Dunajeczer Schloss*. 134—148. — ²¹ 1816. Genersich: *Der weisse und der grüne See* . . . 3—6. — ²² 117. 187—188. — ²³ 253—254. — ²⁴ 116. IV. 316—317. — ²⁵ 118. 107. — ²⁶ 40. 1819. VII. 3—58. Melczerről: 152. 484.

azt a szörnyű magaságot valami titkos borzadás nélkül fantáziája elé hozni. A Zöldtavat Beudant-nal együtt járja meg.²⁸

Dessewffy József megalapítja a fürdői tárca műfaját *Bártfai levelei*-vel. Leírja a fürdőhely környékét, a fürdőéletet stb.²⁹ A Mátra és a Bakony könnyebben tehettek szert népszerűsége, mint a Tátra. 1819-ben Fáy Andrástól jelent meg Patád leírása: „az egymásra tornyozott Mátra csúcsairól, kékes horizonú bérczokről, a világ zajától külön szakasztott nyájas völgyekről, az ezerféle kígyódzás között csergő Torna patakról és a tisztos ókorra szenderülő várak omladékairól“ beszél.³⁰ A tátrai idegenforgalom megnövekedését jelzi talán Mauksch Tamás kéziratban maradt első tátrai útikönyve: *Wegweiser durch die Zipser karpatischen Alpen*. 1826.³¹ Ugyan ebben az évben jelent meg Mednyánszky Alajos munkája a Vág völgyéről. A festői utazás a magas hegységben kezdődik, a „teremtő természet kedvenc tartózkodási helyén“.³² Az útleírásnak, különösen a vágvölgyi várakhoz fűződő regéknek nagy hatása volt a magyar irodalomra: nagyjelentőségű számunkra azért is, mert közelebb hozta a Vág völgyét a magyarság szívéhez. A hegyes vidéket általában szebbnek tartják már a térvidéknél, így Mednyánszky, Mindszenty Antal, Tahy Gáspár. Mindszenty azért szereti a hegyes és erdős vidéket, mert „minden lépéssel új környékeket, s új, még nem látott tárgyakat mutat. Itt sűrű erdők, amott, egy nyílás a fák között, mellyen által valamely elrejtett falucskára szép kilátás van, odébb egy tisztás a bokrok között, melyen marhák és juhok legelnek: továbbat cserével benőtt bérczek, majd pedig kopasz kősziklák, mellyekről néhol pusztá váracskák omladékai néznek alá az utasra“. Tahy Gáspár szerint „a hegyi tájak között vannak olyanok, melyek oly meglepő szépek, mintha valamely tündér sujtotta volna rájuk varázs vesszejét. Édes elragadtatással érzi a szépet a hegyek tetején, mellyet toll le nem írhat“. Toldy Ferenc simploni útján, 1830-ban, már nagy látványokat keres, nem borzad.³³

A hegyek mellett felébred az érdeklődés a barlangok iránt is. A Baradla 1781-ből származó leírását az Ungrisches Maga-

— ²⁷ 40. 1820. VI. 69—74. — ²⁸ II. 22—34. Ujra kiadva: 12. 1907. 86—94. Beudant is megemlékezik Fabritziról: 66. II. 115. — ²⁹ 82. főleg 34—48. — ³⁰ 40. 1819. VI. 3—25. — ³¹ 12. 1913. — ³² 135. 14. — ³³ Ibid. — 40. 1831. IX. 3. — *Sáros Vármegye Esmértetése*. II. 3.—23. főleg 4. — 5. 1832. 191—234.

zinban már említettük. Kazinczy László 1787-ben szól róla egyik levelében,³⁴ melyből sejthetjük, hogy ő is, Kazinczy Ferenc is ismerték, legalább hírből. Thownson leírását Csokonai szeretné magyarul látni.³⁵ Mikor Csokonai 1802-ben ott jár, már nagyon sok látogató nevét, köztük több hölgy meg, Thownson és kísérőjét látta a barlang falaira fölvsve. A Tudományos Gyűjteményben 1820-ban jelenik meg nagyobb cikk a barlangról. B. P., a cikk írója 1818-ban járt ott: „felemelkedett érzés és borzadás fogja el a szívet”. Ugyanő több híres külföldi barlangról is hallott. Fordításban mellékeli Townson leírását.³⁶

A huszas évek elején megváltozik a sik vagy dombosvidék értéklése is. Másképen látták a nagy folyókat. A Duna, Tisza ugyan rokokó költőknél, főleg Csokonainál, gyakran szerepelt, mégis a rokokó jobban kedvelte a csendes kis csermelyeket. A preromantika szerette a kacskaringós folyókat és a ragadozó hegyi patakokat. A romantika keresi a nagy perspektívát nyújtó folyamokat. Nagy képzeteket keresnek mindenütt: a baradlai utazás írója megjegyzi, hogy a hegynek, melynek méhében a barlang rejlik, „csekély magassága és laposan elterült formája nem nyújt alkalmat nagy képzetekre.”³⁷ A zárt völgyek nem nyujtanak gyönyörűséget a szomjas, látni vágyó szemeknek. Mint Szemere Pál, a tájban a Hazát akarják látni, kis képben: „Amott a sik lapály gazdag reményben mosolyogva, túl rajta a kopár sziklák . . .” S itt is, amott is a folyamok csörgedező tükrei!³⁸ A *Zalán Futása* megjelenésének évében két fontos, érdekes cikk lát napvilágot a Tudományos Gyűjteményben. Edvi Illés Pál *Némelly oktatások messzire utazóknak* c. cikke sejteni engedi a magyar utasforgalom megnövekedését. Praktikus tanácsokat ad, az utazás művészetére oktat.³⁹ Mások az ország megismerésére buzdítanak, hangsúlyozzák, hogy többet ér Hazánkat csak kevéssé is ismerni, mint az egész világot bejárni.⁴⁰ A másik érdekes cikk *Rév-Komáromnak Esmértetése*, Holéczy Mihálytól. Ir „a habjait méltósággal hányó Dunáról, mely se nem rohanva, se nem mászva suhog a néző előtt . . . a szemeket smaragd színével gyönyörködteti. Nyer az utas, ha nap áldoztakor néz ezen tájra.”⁴¹ Bitnitz ugyanebben

— ³⁴ 116. l. 125. — ³⁵ 76. — ³⁶ 40. 1820. l. 63—90. — ³⁷ 65. — ³⁸ A hivatal c. novellájában. 5. 1822. 272—273. — ³⁹ 40. 1825. II. 89—97. — ⁴⁰ Kölcsey: 130. V. 260. — Oláh János. 1834. III. 51. — 1837. VII. 3. — ⁴¹ 1825. V. 4—5. — ⁴² VI. 59.

az évben, Igricéből Zala-Apátiba utazva, az utat, „minthogy a láthatárt sűrű erdők, és hegyek zárják el, nem igen kedves tekintetűnek” mondja, „hanem midőn Szala Apáti tövében, a hegyecske felemelkedik, mintegy egészen más világot mutat.”⁴²

Az Alföld iránt még nagyon kevesen érdeklődnek. Az Alföld első költői vagy unalmas környezetüket látták benne, vagy a Tisza érdekelte őket, ritkábban tekintettek rá szeretettel, ragaszkodással, mint Csokonai, vagy magányosság-kereső vágyakozással, mint Orczy. Kitaibel Pál és Tessedik Sámuel tudományos és gazdasági szempontból fedezik fel az Alföldet, Thownson észreveszi néhány különlegességét: a hortobágyi pásztoréletet. Beudant az első, aki megérezte valamit a végtelen síkság nagyszerűségéből: szíve összeszorul ennek a végtelen síknak a közepén, melynek hiába keresi a szem a határt és ahol nappal mindenütt mély csend uralkodik. De Beudant is örömmel üdvözlí az éjtszakát, elfáradva az egyhangú látástól, kigyuló tüzek vidámtíják a tájat és legalább megnyugtattják őt, hogy nincs egyedül a pusztaság közepén.⁴³ 1836-ig csak szórványosan jelennek meg az Alföldről ismertetések s írónk csak ritkán beszélnek el alföldi tárgyú, vagy pusztai történeteket. 1823-ban Papp Gábor *Delka* c. pusztai rajzolata alföldi környezetben játszik, említi a juhászt, a csordást, a kanászt.⁴⁴ Kátóna József a kecskeméti pusztákról,⁴⁵ egy Névtelen pedig a délibábokról ír. Kisfaludy Károlynak *Barátság és szerelem* c. novelláját vonhatjuk ide: „Halad a két utas, szebbnél szebb vidékek változnak előttök. A nap sugára játszik a harmatgyöngyökkel himzett mezőkön; csicsergő pacsirták fenlebedezve, bájosan zengik a tavaszt, . . . s a viruló természet felséges díszletében a lelket csendes imádásra gerjeszti.”⁴⁷ Szép tájkép, de

63—64. — ⁴³ A szárazság, por: Földi János 97. 129. Karcag környékének leírása: Ujj Péter. 181. 63—65. — Bessenyei: *A Tiszának reggeli gyönyörűsége*. 60. 92—94. *Természet világa*: vízimadarak, ménes, gulya, gulyás. 63. 349—351. Vitkovics: *Horváth Istvánhoz*. 188. I. 115—116. *A költő regénye*. 305—307. Csokonai: *Visszajövetel az Alföldről*. 76. II. 104—105. Csokonai: *Gróf Erdődy né ő nagyságához. Déli Aggodalom*. Orczy: „Bánságot megjártam, Bátskán álltal jöttem, Arany kalászt hozó földét meg szemléltem . . .” 52. 213. 185. 244. 142. 94. 108. V. ö. Rapaics 42. 1918. 106—110. — 66. II. 346. v. ö. 36. 1933. 234—265. — ⁴⁴145. 7—46. Az Alföld sok ezer nyáját már 1817-ben említi Fóth József: *Tisztelet* c. költeményében. 16. 1817. II. 211. — ⁴⁵ 40. 1823. IV. 50—56. — ⁴⁶ 16. 1823. II. 235—237. — ⁴⁷ 5. 1823. 110. — ⁴⁸ 17. 1826.

nem tulságosan jellegzetes. Hadnagy Kiss Károly *A Tiszához* c. költeményében köszönti a „szőke Tiszát,”⁴⁸ *A kenyeres vitéz* c. kis novellájának Csongrád és Szentés tája a színhelye, szól a tiszai mocsarakról,⁴⁹ *Sólymos Dezső* c. elbeszélése ott játszik, „hol a Tisza s Körös közt halmatlan sikra terjed a bőkeblű Alföld; ott hol számos puszták nevei bizonyossá teszik a fürkészt, hogy a Mohácsi gyász előtt népes városok s falvak töltötték el azon üres tért, mellyen most több napi út közben is csak alig talál pásztorkunyhót, vagy betyárzásárdát a vándor” . . .⁵⁰ Mednyánszky, a hegyek szerelmese, csak a „szemet fárasztó” síkságról ír,⁵¹ Mindszenty ugyan elismeri, hogy a tér vidék szép, de — „csak tér vidék marad, s a mit egyszer írt volt valaki, ha csak ugyan azon egy leírást nem hordja elő mindég, többet írni nem igen lehet.”⁵² Ifj. Pusztay Márton a pusztai életről ír.⁵³ Bajza és Tahy Gáspár nem a szorosabban vett Alföldről szólnak. Bajza *A fekete lovag* c. történelmi novellájában a Vörösmartytól is megénekelt zagyvai síkságot rajzolja: „Dél és nyugotszaki vidékein tágas, mérföldig terjedő erdőtlen tér nyílik fel a szemnek, hol arany kalással sárguló földek s a zöld szín minden bájaival elhímzett rétek között áradoz a zavaros habokkal tolongó Zagyva.”⁵⁴ Tahy Sáros alvidékéről ír, mely „általában véve nagy kellemmel bír és egy bizonyos szelíd szépség terül el rajta. Kisded patakok, kis bokros, kisebb nagyobb erdő, gyümölcsös kertek, csendes hajlékok tetei és füstölgő kéményeik, templomok tornyai, legelő, csordák, juhnyájak, s zöldelő gazdag mezők gyönyörű vegyületet formálnak, mellynek egyszerű szépsége kedvesen illeti meg a szívet.”⁵⁵ 1836-tól kezdve megelégnék az Alföld irodalma, Gaal, Jósika s egyes német költők felfedezik az irodalom számára.

2. A nagyszerű, felséges táj kultusza természetesen nem általános még. Az itt tárgyalt kort s a legújabb kort általában a tájeszmény sokfélesége jellemzi. A nagyvonalú látás legnagyobb költői példája Vörösmarty. „Tájai mind . . . perspektivikus tájak: a részletekről nem tudunk semmit . . . de minden táját álborzongja a mögötte lévő végtelenség, minden tája az

306—308. — ⁴⁸ 5. 1826. 93—103. — ⁵⁰ 1827. 93—111. — ⁵¹ 135. 14. — ⁵² *Egy fordulás az Alföldön.* 40. 1831. IX. 3. — ⁵³ 22. 1831. 55—57. — ⁵⁴ 49. II. 12.

emberi lélek tájképe egyúttal" — írja Szerb Antal.⁵⁶ Vörösmarty tájai azonban már nem a preromantikusok félrerajzolt tájképei, hanem szerkezetük, csontvázuk hű marad a valósághoz; épp úgy, mint Kazinczy leírásai: „Messze terül kieszen s pusztán a zagyvai síkság Napkelet és dél tája felé; éjszakra, nyugotra Domborodó halmok, s távabb a mátrai bérczek Hamvas felhőkként az egekbe látszanak érnei.”⁵⁷ A pontos keretezés Kazinczy leírását juttatja eszünkbe a nyíregyházi pusztákról. Ilyen leírás azonban kevés van: ilyen térképszerűen magasról nézi a Bodrogyózt és Délszigetet.⁵⁸ „A földi táj neki földön is túli értelemmel teljes, és nem körvonalai, nem plasztikája kötötte le figyelmét, hanem látszatváltozásai, mikben a végtelenből jövő s oda visszaröppenő fény nyomán az egyetemes lét sejtelméi nyiladoznak meg a látás számára” — írja Horváth János.⁵⁹ Példaképen idézheljük a Délsziget leírását: „A napot e sík táj tisztán láthatja sokáig, Látja, midőn távol hullámágyába lenyugván A csendes vizeket mosolyogva köszönti utószor . . .”⁶⁰

Jósika Miklós első regényeinek megjelenéséig novelláinkban, regényeinkben meglehetősen ritkán fordulnak elő tájleírások. Kiss Károly, Bajza József, Fáy András és Csató Pál azok az íróink, akik a hegyvidék ábrázolásával foglalkoznak. ~~Kiss Károly~~ 1822-ben írt novellája, a *Villi tánc* a Vág partjára vezet. „A magasság felhőtlen kékje, a mélyebb csendű völgyek terjengő homálya s a magányünnepélyes hallgatása . . . mind, mind oly erővel tolakodtak (a lovas) szívére, hogy a tág világot óhajtott volna mellyéhez szorítani . . . Elhagyá a sűrűst s a Vág mellett lovagola, sebesen zuhogott a folyam harsogó hullámain, mintha szerelem indulatja hajtotta volna. Végre elejbe tűne a roppant monostor, komoly és hideg helyhezetében, miként az élet gyakorta a szerelemnek.”⁶¹ — Ilyen szép leírást, melyben a táj jelenségei szinte kísérik a hőst, nagyon ritkán találunk. A változatos táj az emberi lélek változó hangulatát fejezi ki.

Fáy András az arányokat figyelmen kívül hagyja, ha hegyekről beszél, fantasztikus vad vidéket fest: „Kies, sőt fensé-

— ⁵⁵ 40. 1831. II. 7. — ⁵⁶ 28. IX. 16. — ⁵⁷ 190. II. 11. (Zalán, I. ének). — ⁵⁸ II. 15. — ⁵⁹ 29. 1926. 36. — ⁶⁰ 190. 225. — ⁶¹ id. 172. I. 87. — ⁶² 91. II.

ges volt a kilátás mindenfelé. Előttök zsugorodott csekélységben álltak elszórva alatt a gyarló emberek művei, a falvak, csarnokok, templomok, tornyok — mind nyomorú törpeségek! megettök lélek-emelő nagyságban a halhatatlannak munkái, az óriási hegyek, felhőt hasogató bérczeikkel, borzasztólag tügögő szirtjeikkel, mikről a vadkecske is leszédül.“⁶² — Ez a Mát-ra. De akármilyen vad hegy lehetne. Haladásnak kell tekintenünk, hogy nem foglalkozik már annyit a „gyarló emberek műveivel,“ rajong a hegyek szabad világáért s közelebb látszik állani ott az Istenhez és messzebb a gyarló világtól.⁶³

Bajza legszívesebben a Mát-ra alját ábrázolja. Tájképei szélesek, nagy távlatokat nyitnak meg. A hegyeket szintén aránytalanul vadnak, meredeknek tünteti fel: „A szédítő meredekségű ágasvári tető közelsége miatt kevésbé lehetne vonzó, de annál kedvesebb látomány vala előtte az a kis mezei lak, mely a hegy tövében sötét hárs és szilfák megül, mint valami elzárt remete hajlék fejezlent ki.“⁶⁴ A Börzsönyi hegység: „sivatag vidék.“⁶⁵ Sokkal több örömet talál az elzárt völgyekben: ez az igazi bajzai táj.⁶⁶ Kisded völgy, melyet sűrű erdővel koszorúzott hegyek fognak körül, a völgy mélyében patak zuhog, sötéten öszveborult juhar és nyárfák alatt...⁶⁷ A vándor c. elbeszélésének színhelye a Tát-ra alja. A vándor egy magas tetőről szétpillant a tájon: „Mely pillanat vala az, midőn a világ négy sarkai felé tekintett! Hegyek hegyek fölé tolva, ormok az ormokon, mint kék hullámokkal hánykódó tenger, tüntek fel szemeinek az éjszaki és nyugoti látkör legmesszebb távoláig, hol ég és föld egymásra hajolnak: . . . De a vándor szemei végtére mégis egy kisded völgyön állapodnak meg.“⁶⁸

Csató Pál egyik novellája (*Egy nap Szliácson*) szintén felvidéki környezetben történik. Szorosabban vett tájleírást ugyan keveset találunk benne: mégis a Felvidék s általában a hegyes vidék iránti mély érdeklődést és szeretetet árul el. Imrey a novella hőse: szerelmi bánatában a Felvidéket járja be: „A felső vidékek régóta érdeklettek; s én erre intéztem utamat . . . Ez a bujdoklás, ez a remény és rettegés közötti boly-

210—211. — ⁶³ I. 199. Figyelemreméltó még: 90. I. 24, 215, 264. II. 157, 177. — ⁶⁴ 49. II. 15—16. — ⁶⁵ 104. — ⁶⁶ A bajzai tájról: 175. 184—185. 194. — ⁶⁷ Ez Solymár. 49. II. 157. — ⁶⁸ 166—167. v. ö. még 194—195, 203—204, 209—

gás az új, ábrándos tájakra tetszett nekem.⁶⁹ Szép a reggel leírása: Imrey egy hegyfokon áll, már napfényben, „a lombos erdő kékes ködben s lenn a völgy még homolyba rejtvé”.⁷⁰

3. Jósika számára elő volt készítve az út. A hegyvidék már az Abafi megjelenése előtt is szerepelt elbeszélések színtereként. Nem új tehát már az a hangulat, mely a hegyi tájból kiindulva az egész elbeszélést előnti s sajátos vadregényes színt ad Jósika, Kemény, Jókai regényeinek. Erdély, az erdélyi táj ugyan majdnem teljesen ismeretlen volt.⁷¹ Kazinczy nem különlegességében, hanem általánosságban nézi az erdélyi tájat: wouwermanni táblákhöz hasonlítja.⁷² Balog Pál *Borszék* c. költeménye sem mutat egyénítő vonásokat, csak a vad tájat rajzolja: felhőket csapkodó fenyők, szirtos kősziklák, víz esések, tél és nyár együtt: barlangban jég, kinn már hervad a virág. „Szép e környék s égig emel kedves melanchóliával.”⁷³ Csató *A boldog szerető* c. elbeszélésének egy része Krassó megyében játszik, „mely hegyet és rónát oly csodálatosan szép és sajátlag édes contrastban egyesít”.⁷⁴

Jósika nem ötletszerűen fest ilyen, vagy olyan tájat: tisztában van a tájfestés jelentőségével és ismeri a tájak arcát, hatásukat az emberi lélekre. Előtte kevesen foglalkoztak ilyesmivel. — Ezért hatottak annyira tájbrázolásai még olyan önálló szellemekre is, mint Kemény.⁷⁵

A Fehérvárról Alvincra vezető út mentén „a vidék nyílt, kies, örömet, kényelmet elővarázslón hat egyszerű pompával az utasra.”⁷⁶ „Hegyek ormain szabadabban lehel a tágult kebel, szárnyakra vágy, s a szem bűvös tükrébe egy világot fogad fel, alatta terjed a vidék s a magasban oly nagyok hiszi magát a kis ember! A tenger síkján, . . . a kebel elfogódik, mintegy elszigetelve a lakott földtől, s eltépetve azok köréből, kikhez szívvágyai olvaszták ezer láncsal s érzéssel; minden tartalékja önmaga! A barlangok sötét odvában elfogódás, vallási gerjedelmek emelkednek, tünnek s jelennek . . .”⁷⁷ „Minden tájnak bizonyos jelleme van, némelyikből csendes méltóság lehell, más bús komoly benyomást okoz, a harmadik végre kényelmes — jólétre mutat. — Azon táj, mely itt Idali és Se-

210. — ⁶⁹ 75. 21. — ⁷⁰ Ibid. — ⁷¹ V. ö. Farkas Gyula: Erdélyiség a magyar irodalomban. 26. 1934. XXI, 215—224. — ⁷² 117. — ⁷³ 17. 1826. 129—132. — ⁷⁴ 75. 283. — ⁷⁵ 172. II. 242. — ⁷⁶ 111. 18. — ⁷⁷ 108. — ⁷⁸ 112. II. 89. — ⁷⁹ I.

rédi előtt terült el, egy volt azok közül, melyek az embert önkénytelen fölvidítják, s melyeket mosolygó, nevető tájaknak nevezünk. . . .⁷⁸ (A tengeren) „sehol nyugvó pontja nem volt a látásnak, s ez a fárasztó terjedelme a szemsugároknak, komolyszívűséget idéze elő. . . .⁷⁹ „A negyedik részben előjövő mezősi falu . . . leírásában a mezőség physionomiáját s karakterét igyekeztem eltalálni.⁸⁰

Az idézett részletek is bizonyítják, hogy Jósika egész elméletet dolgozott ki a tájnak a lélekre gyakorolt hatásáról és a táj arculatáról. Mindenféle táj érdekli: tenger, pusztá, elzárt völgy, magas hegység, mosolygó vidék, barlang, őserdő. Nincsenek maradandó, mély tájélményei, mint Kisfaludy Sándornak s főleg Kemény Zsigmondnak: nem az egyénit, hanem a jellegzetest igyekeznek feltüntetni. Nem egy bizonyos mezősi tájat ábrázol, hanem a Mezőséget, a tengert, az Alföldet, vagy Erdély jellegét akarja visszaadni, egy jellegzetes erdélyi elzárt völgyben minden erdélyi zárt völgy jellegét feltüntetni. Ha kezét a valóság megköti, leírásai kevésbé sikerültek. Hőseit nem annyira a pillanatnyi tájbennyomások kormányozzák: az állandóan látott táj nyomja rájuk bélyeget. Nem a táj külseje, külső burka az, ami alá van vetve az idő s az időjárás változásainak, nem ez hat rá, hanem a formák és vonalak örök szépsége. Ez kétségkívül Jósika tájszemléletének nagy ujsága. Kazinczyt, Kisfaludyt a látszat érdekli, Jósika a valóságot keresi, a tájak csontvázát tapogalja meg, lerántja róluk a pillanat csalfa hangulatát s igyekeznek bennük megragadni azt, ami örök, ami a nép életével összefügg. De azért alkalmoszerű (pl. fényjelenségek) is érdekli: az éjtszaka, a vár fényeinek tükröződése a folyóban,⁸¹ a fellegek, „a Maros zöld tükre hosszú vörös vonallal mosolyogja vissza a nap végső világát”,⁸² „a fenyvek rezgő lombjain kanyarog által az új hold ezüst sarlója”.⁸³

Végül vizsgáljuk meg néhány jellegzetes tájképét. Mint említettük, tájfajokról van itt szó elsősorban: „Egyjében Erdélynek azon oly ismeretes, majdnem tündéri völgykeblei közül, melyek mindent felülmulnak regényes bajjal, s melyeken számtalan mondák s regék visszaemlékezései szunnyadnak. Magas

sziklahátak nyulnak itt fel, kis látkört képezve, de bájost, elragadót. Az ég azur paizsként öblözik a szirtek ormai felett, láttatja a csillagoknak néhányait . . . magas egészen nyílt barlang látszik a holdtól félig világítva . . . Tetejéből vízsugár ereszkedik le oly csendesen, oly változatlan alakban, mint egy üvegkötél, átszikrázva a kétes csillagfénytől. A vízsugár halk csörgéssel egyesül a barlang előtt elterülő kristálytisza vízszőnyeggel, melyet tágas, közép mélységű sziklamedence tart fogva mohos öblében . . . A víztükör oly csendes, oly átlátszó, oly fűszert lehelő, mintha a természet maga fürdésre szánná”.⁸⁴ Az ilyen zárt völgyeket Jósika különben is nagyon szereti, nagyon sok tája tulajdonképpen szintén zárt völgy.⁸⁵

Teljességre nem törekedhetek: így csak két alföldi képét ismertetem, Az egyik, 1837-ben a *Könnyelműekben* jelent meg: ez az első figyelemre méltó pusztai tájkép. Serédi Idalinal több festményt lát, köztük egy magyar pusztai vidék képét, utazó angoltól. „Roppant zöld térség, egyetlen gémes kúttal, — nem egyéb semminél! — s mégis minő hatásteljes volt e kép: — végtelenre terjedt a látás, s mentül tovább hatott, annál nagyobb tér látszék a távol kékjébe nyílni. Vérpirosan, roppant karikában emelkedett a nap a gyeptengerből, s violaszín fellegek fogadták első sugarát: a délibáb ezüst csillámai csalóka jegekkel boríták a látkör széleit, szigetekké osztva azt; s a kép elején a durva faragású gémes kút óriásként emelkedett; hosszan nyult el kékes árnya, s a mellette heverő vastag favályú alatt buja dudva hajlongott. — Itt-ott egy katangkóró gördülni látszott a pusztai szellőben, melynek irányát csak itt-ott lehetne a magasb fű hajlásából kivenni.” Serédinek úgy tetszék, mintha tündérországba költözött volna, mikor ezt a képet meglátta.⁸⁶ Serédinek, erdélyi finak, tehát már az Alföld jelképezi Magyarországot. Jósika, az erdélyi, példát mutatott ezáltal, hogyan becsüljük meg s hogyan nézzük Alföldünket. Még egy alföldi tájképéről kell megemlékezni: mint a *Zrinyi, a költő* részlete jelent meg 1840-ben. Széchenyi szemével nézi az Alföldet, mint kultúrtájat, rosszalja, hogy üresen, műveletlenül állnak pusztái . . . „de e puszták nagyszerűek még is: van tekintetükben valami saját, valami meglepő: főleg most e

⁸⁸ 160. — ⁸⁴ 160—161. — ⁸⁵ V. ö. 112. II. 9J. — ⁸⁶ II. 16—17. — ⁸⁷ 4. 1840. II.

pillanatban, midőn a korány rézhullámaival önti el a távol lát-
kőr csipkéző széleit, mérhetetlen térben sóvárg a szomjú tekin-
tet...⁸⁷ — Az angol utazó festette tájkép megelevenedik, szí-
nesedik, újabb, egyénibb megfigyelésekkel bővül.⁸⁸

4. Jósika felfedezi Erdélyt, megindítja az érdeklődést Er-
dély tájai, természeti szépségei, történelme iránt. 1841-ben meg-
jelenik az *Erdély Képekben* c. díszmű, s folyóiratainkban végre
helyet kapnak erdélyi táj és népismertetések, erdélyi útirajzok.⁸⁹
Igy 1843-ban *Doctum Opus*: Dees és környékéről ír.⁹⁰ 1845-ben
a *Pesti Divatlapban* két ilyen útleírás jelent meg. Bárfai Vince
ugyan csak Vajda-Hunyadot, a Hátszegi völgyet, a határőrské-
get, Bisztrát, Karánsebest kereste fel, tehát Erdélynek inkább a
szélén maradt. Ezen a vidéken persze bőven alkalma volt a ma-
gyartalanság miatt panaszkodni.⁹¹ Zombory már Jósika regényei-
nek emlékeivel járja „Erdélyhon classicus, mondhatnám szent vi-
dékeit”. A honi történet emlékeit keresi mindenfele.⁹² 1839-ben,
Erdélynek egy másik szülőtte, Petrichevich Horváth Lázár, az
erdélyies szépségű Barsmegyéről ír, a Felvidék tájait Erdély-
hez hasonlítja.⁹³ Erdélyi emlékeiről ír egy másik levelében. Az
Olaszországban szolgáló erdélyi katona honvágyát is átérzi:
„Mit neki az illatos narancserdő, vagy a drága virágos gera-
niumbokor? Mit neki olaszhon bájegének kincsei? *Mezősége*
a puszta, az árnyatlan, ama rá nézve oly édes mezősége vá-
gyik az ő epedő lelke.”⁹⁴ Az erdélyi táj sajátos jellegét Kemény
Zsigmond fedezi fel az irodalom számára. Ő látja legmélyeb-
ben. Jósika sem a felületet nézte, hanem a csontozatot — Ke-
ménynek a látszaton túl is értelemmel, lélekkel teljes a táj:
„A láttér végén a toroczkai szikla, fehér, felhős, magas, mint
a nagy elszánás, kopár, mint élete annak, ki a völgyekben és
lakóin, a nehezebb, de áldásosabb lég tartományain felül tár-
sultan áll, éther közt dermed és csudálatik.”⁹⁵ Nem annyira kül-
sejét írja le annak a sziklának, hanem az elképzelt lelkét. Ugyan-
így lélekkel tölti meg a jellegzetes erdélyi tájat. Érdekes össze-
hasonlítani Fejérvár és Vinc környékének leírását Jósikától Ke-

519—527. — ⁸⁸ Óserdő: 112. I. 57—59. Visegrád: 114. III. 152—153. Erdély
összefoglaló képe: 113. III. 2—6. Székelyföld őserdői: I. 294—295. Csetálye
Boli, vad vidék: 111. 108. Jósika tájképeiről: 172. I. 210—211. — ⁸⁹ 172. II.
241. — ⁹⁰ 35. 1843. II. 449. — ⁹¹ 32. 1845. 973—976. — ⁹² 464—468. 492—
496. — ⁹³ 147. VI. 4. 16. — ⁹⁴ 90—91. — ⁹⁵ 124. 121. — ⁹⁶ 122. Gyulai Pál.

mény leírásával ugyanerről a tájról. „A vidék nyílt — írja Jósika — kies, örömet, kényelmet elővarázsolóan hat egyszerű pompával az utasra . . .” Kemény egészen másképp látja ezt a tájat. Erdély némely vidékeit oly emberekhez hasonlítja, „kik egész átengedéssel látszanak függeni a percz parányi elvein míg keblök végtelen büemléket fedez . . .” Ezekben a tájakon — s ilyen Fehérvár és Vinc környéke — „dús növényzet virít történelmi sírok fölött, szép láthatár dereng, romoktól visszavert napfényvel és fűszerlég vonul át hős porokkal játszó szelekkel. Itt a természet bája nem igézi meg az utast, mert elfoglalják őt az emlékek . . .”⁹⁶ Ez a lelkiállapot, melyet Kemény a leírás elején vázol — Kemény legtöbb alakjának sajátja. Az erdélyi hazaszeretetnek, a hegyes országhoz való ragaszkodásnak Gyulai Pál adja szép példáját. A hegyek közt született és a hegyek közt kíván meghalni. Amint a bihari rónán megpillantja a kékellő Erdélyt, úgy érzi, mintha már szent földjét tapodná, „hol annyi virág és annyi sírhalom, annyi dicsőség és annyi nyomor, annyi szépség és annyi bánat”.⁹⁷

Azáltal, hogy felismerte a hegyvidék felemelő hatását az emberi szívre, Jósika barátokat szerzett a Felvidéknek is. *Csehok Magyarországban* c. regényével ráirányította a figyelmet a Felvidék történelmi emlékeire is. 1836-ban Némethy József a legnevezetesebb kárpáti vízesésekről értekezik.⁹⁸ 1837-ben Czilchert Róbert ír fürdőismertetést Szliácsról.⁹⁹ 1838-ban megduzzad ez az irodalom. Időközben Pest mint város, meglehetősen fejlődésnek indult, M. I. ebben az évben a kirándulást már mint vidító szert ajánlja.¹⁰⁰ A városból menekülők s az utazgatók száma megnövekedik. Pongrácz Lajos most indul kárpáti útjára. Ennek az útnak köszönhetjük verses kötetét¹⁰¹ és kárpáti leveleit. Irodalmi és történelmi emlékek kísérik útján. Elefánton Ányosra emlékezik,¹⁰² Léván Zách Feliciánra, két évvel később Gömörben pedig Gyöngyösire.¹⁰³ A Vág völgye felé indul: úgy látszik, ez volt akkor a divatos felvidéki útirány. Pongrácz — Jósikától függetlenül — rendkívül érzékenyen elemzi a különböző tájaknak a szívre tett hatását. Balatoni útján a sima tótükör és a hegyi patak moraja keltette érzést állítja szem-

l. 223–224. — ⁹⁷ 103. — ⁹⁸ 40. 1836. IX. 94–102. Ujra kiadva: 12. 1908. 34–40. — ⁹⁹ 4. 1837. II. 449–456. 465–473. Zólyom vármegye leírása. 485–488. — ¹⁰⁰ 34. 1838. 726. stb. — ¹⁰¹ 150. — ¹⁰² 151. — ¹⁰³ 51–52. — ¹⁰⁴ 35. 1842

be.¹⁰⁴ A klasszikus és a romantikus táj ellentéte foglalkoztatja felvidéki útján is. A széles levelű fákat csendes nyugalommal nézi, „a keskeny levelű sötét fenyvesek közé tekintve lelke rémülésig elkomorult.”¹⁰⁵ A hegyi tájkép elragadja: „egy eddig nem eléggé ismert magasulás érzelme szállotta meg keblét, lelkét; többnek kezdém magam hinni itt fenn a hegyen, mint közönséges állatnak, többnek, mint halandónak; és volt valami égi, mi elterjedt reszkető inaimon...”¹⁰⁶ Egy Névtelen a *Kárpáti hegyitavakat* ismerteti, s igyekszik a nyelv rohanásával, túlzásfoltosságával is visszaadni a hegyi patak moráját, zuhogását, erejét: „a völgyet szörnyű sebességgel, locsogva, tajtékozva, néhányszor átszegdelvén, miután egy sziklafalat áttört, mint ha a mindenható természet kezétől üttetett volna rajta a rés, vad zajgással habjai között fellegekkel csatázott faderekokat és sziklahasábokat ugyan annyi kavicsokként hempelyegtetvén, földetrázó harsogással feneketlen mélységbe rohanva elenyésczik.”¹⁰⁷

Erdélyi János *Kárpát körül* c. versében azt a gondolatot fejezi ki, hogy bár nem érti a beszédet a Kárpát körül, megérti a hegy borúját, „mert jelentik ősi árnyak, Magyarföldön vagyok.”¹⁰⁸ A *Csehek Magyarországon* megjelenésének évében Kazinczy Gábor levéltöredékében ír felvidéki útjáról, s a Felvidék, e mély titok könyv olvasására buzdít. Kiténik, hogy az erős nemzeti érzés lehetett a Felvidék népszerűtlenségének oka. Kazinczy Gábor mondja ki, hogy kötelességünk a Felvidékkel foglalkozni s ő megveti azt, aki e sorokban szláv mániát látna.¹⁰⁹ Mert bizony elsősorban a felvidéki magyarok utaznak a Tátrára s számolnak be úti élményeikről.¹¹⁰ Így Szontagh Gusztáv, „a zöld hegyű, árnyas és forrásos Gömör” szülötte íróársainak pihenésül a Tátrát ajánlja.¹¹¹ Petrichevich Horváth Lázár „egy jobb ösmerősét” kíséri annak turócmegyei uradalmába. A Vág és az Árva völgyei nagyon megnyerték tetszését. Mint erdélyi, szereti a hegyeket, úgy véli, hogy „az írónak a havasok közt kellene lakni, vagy legalább gyakran mulatnia. A tüdő tágul a nagyszerű természet hófehér emlőin, és szabadabb tért nyit magának szellemünk.”¹¹²

1. 181. — ¹⁰⁵ 151. 79. — ¹⁰⁶ 89. — ¹⁰⁷ 34. 1838. I. 348—349. ¹⁰⁸ 4. 1838. II. 795. v. ö. *Búcsú Gömörtől*. 546—547. és *Hondal* 287. — ¹⁰⁹ 1839. II. 245—247. — ¹¹⁰ Kazinczy Gábor alföldi. — ¹¹¹ 391—396. 407—412. — ¹¹² 147. VI.

1842-ben Bajza József is jár a Tátrában s megmássza a lomnici csúcsot.¹¹⁸ 1843-ban Nagy Ignác Beszéleyei között megjelenik a *Tátra csodája* c. elég fantasztikus novellája, mely teljes egészében a Tátrában játszik. Leírja egy Tátra-csúcs megmászását, a kilátást, a lábai alatt tomboló vihart s több különlegességet.¹¹⁴ Thomka Ferenc szembeállítja az Alföldet a hegyvidékkel, az ugyan az utas lelkét majdnem elragadtatásba hozza, — „de van a természetnek egy szebb adománya, midőn rettentő erejét velünk éreztetve hegyeket ábrázol elő, melyek egész valónkat bámulásra indítják.”¹¹⁵ Breymann Soma a „hazánk történetéből és Jósika koszorúzott munkáiból ismeretes galgóczi és vadnai hegyfokra” megy fel.¹¹⁶ Mentovich Ferenc a Lomnici csúcsot oltárnak, a patakszűgást istenáldó éneknek nevezi.¹¹⁷ 1845-ben Vahot Imre kijelenti, hogy magyar földön pedig csak magyar tenyészhet s virágozhatik erőteljesen. Turóc az ő tetszését is megnyeri, Svájchoz hasonlítja.¹¹⁸ A felvidéki utazás végre mégis divatossá lesz, Petőfi is bejárja és megírja útját, a tátrafűredi fürdőélet is fellendül, írók is meglátogatják, így Kuthy.¹¹⁹

A Felvidékről szóló irodalom Jósika fellépése után is csak néhány elszigetelt útleírásból áll s ritkábban választják írónk regényeik, elbeszéléseik színhelyéül. Az Alföld ezzel szemben — nagyrészt Jósika, de még inkább Gaal József hatása alatt — ismert és gyakran beutazott tájjá lesz. Kezdetben ugyan az egyformaság miatt panaszkodnak azok, akik erre járnak,¹²⁰ később azonban irodalmi utazásokat tesznek az Alföldre, hogy itt a *Falusi Nótárius* emlékét keressék. Gaal József novelláinak és főleg a *Peleskei Nótárius* c. színművének igen nagy szerepe van abban, hogy az Alföld népszerű s jellegzetes magyar táj lett.¹²¹ Novelláiban alföldi történeteket mond el, melyek azon-

17. — ¹¹⁸ 20. 1908. 333—334. ¹¹⁴ 141. 261. 274. — ¹¹⁵ 35. 1843. II. 1571—1572. — ¹¹⁶ 772—773. — ¹¹⁷ 1844. I. 534. — ¹¹⁸ 32. 1845. 889—894. — ¹¹⁹ Néhány cikk 1845-ből és 46-ból a Felvidékről; 32. 1845. 173—174. Kerényi: *A hegyekből*. 174—176. Nyitra-Szerdahelyi Lőrinc: *Tót lakodalom és népszokások Nyitra felső vidékein*. 1846. 787. stb. Vahot Imre: *Úti emlények és csalánok*. (931—33 Tátrafűred, 971—974 Felkai völgy, 1049—1051. Javorina.) 963. Kuthy Lajos: *A kárpáti csúcsokon*. stb. — ¹²⁰ ifj. Vári Szabó Sámuel: *Honi részleges rajzolatok*. 40. 1836. III. 100—112. — Nagy T.: *Honi utazás*. 4. 1839. 305—309. v. ö. 109. 523—527. *Az Alföld* címszó. — v. ö. még az árvalányhajról 155. 355—356. a délibábról 25. 1910. 30—39, — ¹²¹ Gaal novelláiról:

ban éppen olyan jól játszhatnának akármilyen lánjon. Színművében Zajtay uram hortobágyi s többi alföldi kalandjait viszi szinpadra, alföldi dalokat énekeltet. Ugyanekkor fedezi fel a német költészet is a pusztát: elsősorban exotikumot látnak benne.¹²² de Beck Károly, Lenau, Vogl már lelkükhöz is közelebb érzik.¹²³ Lenau 1843-ban azt mondta Beck Károlynak, hogy igazán jól csak a pusztán érzi magát.¹²⁴ Vogl N. János egyike az első költőknek, akiket az Alföld mélyen megihlet.

1841-ben Remellay Gusztáv *Beke Pál halma* c. elbeszélésében ad alföldi tájképet. Mérföldekre nyúló síkságról, a délibábok kékes tükréről, a nagy némaságról szól.¹²⁵ Még érdekesebb tájismertetése: *Szolnok vidéke*. Az Alföld szerinte „főfontosságú.” „Nem itt zeng-e az édes bájú anyai nyelv, míg a bérczek aljában idegen hangok sértik füleinket.”¹²⁶ — Remellay Gusztáv szerint a szabadságnak és a magyar nyelvnek tája az Alföld. Ezt a gondolatot Vahot és Erdélyi folytatják.

1842-ben jelennek meg Vahottól tavaszi utazásának emlékiratai. Orczy Lőrinc egy sorát veszi mottóul: „Jer. menjünk ki együtt a pusztára.” Orczy magányosságot és boldogabb, igazabb, természetesebb életet élő embert ment keresni. Vahot magyarabb vidékre indul, „a Dunától a Tisza áldott partjaira.” Csak a Mátrát tartja magyar hegynek, a Dunát élesen szembeállítja a Tiszával, kétségkívül Eötvös *Búcsújára* gondolva: „Tisza is nagyrészt hű képmása nemzetünk életének, mért ne nevezhetnők hát a Tiszát legméltóbban hazánk sós könyvének... Egy folyam sincs hazánkban, mely a népköltészet varázsereje által annyira fel volna szentelve és megdicsőítve.”¹²⁷ — Remellay megállapította az Alföldnek, mint magyar tájkülönlegességnek két lényeges jegyét: ez a szabadság földje s ez a magyar nyelv hazája. Vahot Imre ehhez hozzáfűzi, hogy a népköltészeté is. 1843-ban Pálffy Albert *Egy éj a csárdában* c. tárcájában ismét hangsúlyozza, hogy az Alföld Hazánknak az a része, hol a nép szabadon él... „a népköltészet napja éledni kezd itt — s a nép éneke fenntartá eredeti jellemét.”¹²⁸

Badics Ferenc. 14. 1881. X. 206—207. — ¹²² 164. 17—18. v. ö. 38—39. — ¹²³ 55. v. ö. Gragger Róbert. 6. CXXXVIII. — 132. különösen: 19—30. — 189. — ¹²⁴ 6. CXXXVIII. 459. — ¹²⁵ 4. 1841. 1176. — ¹²⁶ II. 369—375. 385—388. — ¹²⁷ 35. 1842. II. 929. stb. — ¹²⁸ 1843. I. 1249. stb. — ¹²⁹ 38. 157—164. — ¹³⁰ 119.

Ugyanebben az évben és ugyanitt, a Regélő Pesti Divatlapban jelennek meg Erdélyi János 1842-ben írt *Utiképei*, Tiszafüreden Gaal és Gvadányi *Peleskei Nótáriusának* története mulattatja leginkább. „Megnéztem a fogadót, mellyben a vasas németek garázdálkodtak, vagy garázdálkodhattak a legjobb magyar emberrel ; s feltevém magamban kinézni a Hortobágy azon helyeit is, hol a juhászok dala zengett, s rablók fegyvere zörgött a jó Zajtayfülébe; hát még a bikák a kukoriczásból, és a komondorok! Ime a költészet szelid hatalma ! Nekem mindegy akár történt valami, akár nem a szegény nótáriussal, de varázs szálak kötik ezáltal lelkemet Hortobágy földjéhez, s az emlékezet virága, mellyet oda költő ültetett, hervadatlan.“ Elég tehát egy egyszerű mese, egy sikerült színmű, mely megragadja a közönség figyelmét s az érdeklődés azonnal arra a tárgyra irányul, ahol a közismertté és élővé vált alakok éltek és jártak. A másik szál, mely a közönség lelkéhez kapcsol egy tájat, a népköltészet. Erdélyi ezzel is hosszasan foglalkozik : „Egyébiránt e tájon a népköltészet ugyancsak divatos, és a mint én tudom, legerősebb az egész hazában : a Tisza, az Alföld, a síksági zivatarok, a sötét felhők, a szegénylegény, a pusztaság és csárda nem egy dalban énekeltek meg . . . Ha Magyarországot körültepnők : minden idegennyelvű népszakadéktól tisztán menten maradna egy rész, melly igazán magyar ; és . . . központja nem más volna, mint Hevesnek különösen a Tiszára eső része . . . Ide, épen a magyarság középpontjára a külföld divata még be nem tolakodott, itt magyar minden, jó és rossz ; s ez engem jobban gyönyörködtet, mint majomműveltség ; jobban, mint a dunántúli civilisatio, mellyben semmi köszönet s melly néz Damaskus fele.“ Erdélyi tehát élesen szembefordul a dunántúli magyarsággal. A magyar Magyarország súlypontját Vahot Imre is a Mátra alján jelölte meg.¹²⁹ A népköltészet elterjedését tehát szintén a tiszta magyar lakosság és a pusztai élettel összekötött szabad élet segíti elő.

Erdélyi nemcsak magyarsága miatt szereti az Alföldet s nemcsak magyartalansága miatt helyezkedik szembe a Dunántúllal. „Az alföldi magyar koporsónak nézi a felföld legszebb völgyeit ; a hegy neki gát, mely lelkét is korlátozza szemében, s mikor síkságára visszalép, elragadtatással kiáltja fel : ez az isten földje !“ Ő az első, aki tapogatózások után végre számot

tud adni azokról az érzelmekről, melyeket az Alföld látása kivált belőle: „Azonban nem lehet némely gondolatot le nem írnom, mi a puszta élvezeténél kapta meg lelkemet. Az a nagyság, melly a szem előtt feltárul, sőt kimegy annak határaiból, s mintegy a végtelenségbe foly el, lehetetlen, hogy a fenséges érzetét fel ne támassza kebelünkben. És pedig, mert az ember magára hagyatni véli magát, némi borzalom futja végig ereit, s belső kényszerítést érez, jobban, mint valaha, ön erejére támaszkodni, úgy tekintvén a természetet, mint nagy ellenséget, kivel meg kell küzdenie. Ki tengerre, vagy nagy erdőbe lép, még mielőtt habot látna, vagy az erdő iszonyaival találkozónék hasonló mozgalmakat tapasztaland szíve körül.“ Az érzést hasonlónak mondja ahhoz, mely a tengeren elfogja az embert. Érdekes, hogy már Kazinczy Magyarföld tengerének nevezi az Alföldet.¹⁸⁰ Erdélyi szerint keleti eredetünk az oka, hogy ilyen érzelmeket vált ki belőlünk az Alföld s ezért nem csudálatos, hogy a síkságon lakik a magyarság legszebb része. Ez már most magyar nemzeti szempontból való szembehelyezkedés minden olyan vidékkel, mely nem sík. Még azzal a véleménnyel, hogy a szabadság a hegyek között virágzik, is le kell számolnia. „Ez igaz lehet, de oka nem a hegy fekvésében, hanem egészen másutt fekszik. A hegyi vidék kellemes kilátása, jobb levegője s változatosságával emeli a lelket, költői szökkenést ad a kedélynek.“^{180a} — Erdélyi cikke nem maradt hatástalan. A RPD I ugyanebben a kötetében Thomka Ferenc tájismertetést közöl a Garam völgyéről. „A véghetetlen rónák, áldva a természet minden ajándokival, igen kecsegtetik az embert: az egyszerűség magányos fönsége az utas lelkét majdnem elragadtatásba hozza.“¹⁸¹ 1844-ben, egy évre rá, hogy Erdélyi és Thomka cikkei megjelentek, feltűnik Petőfi verse: *Az Alföld.*

* * *

A barokk és a rokokó tájézménye a termékeny, művelt, lakott táj volt. Az Alföld kizárólagosan magyar, népi: tehát kultúra alatti, puszta: ezáltal kifejezi a magyar lelkiséget. Va-

103. Jósika is ismeri azt az érzést, mely a tengeren megfogja az embert. 111. 107. — ^{180a} 35. II. 643. stb. — ¹⁸¹ 1571—1572.

hot Imre és Erdélyi János fejezik ki leghatározottabban a közfelfogást. Mert közfelfogás volt: még Arany János is bocsánatot kér az Alföld népétől, hogy énekelte dolgát hegylakóknak: ne tartsák azért őt még tótnak. Erdély távol volt, kevésbé ismerték, a Felvidék teljesen idegen: mindkét táj csak szülőtteinek lelkében él elevenen. Az Alföld érdekessége, szépsége előtt mindenkinek meg kell hajolnia — ebben Petőfinek és Aranynak nagy része van. A hegyvidék sokáig a fantasztikus országa marad, így például Jókai regényeiben. A magyar tájak még ma is úgy élnek előttünk, amint azok a XIX. században az irodalomban kialakultak. A Balaton ma is a magyar tenger, az utas ott még mindig Kisfaludyra s a Regékre emlékezik, a Bakonyban a vad, rengeteg erdőt, Tihanyban a visszhangot és a kecskekörmöket keresi. Sőt a Balaton, mint nyaralóhely most tölti be igazán azt a szerepet, melyet neki a költők megálmodtak, mikor édennek, paradicsomnak, az önfelédtt nyugalom, pihenés tájának nevezték. A Felvidéket és Erdélyt ma jobban ismerjük, mint 80—100 évvel ezelőtt. Mégis a Vág völgye, a Tátra, a Szepesség, a fürdők álltak — a háború előtt — az érdeklődés középpontjában a Felvidéken. Csúpan Erdélyről alkotott fogalmaink változtak meg: érdeklődésünk súlypontja a Maros völgyéről a Székelyföldre tolódot. Az Alföld azonban a köztudatban s nagyrészt a valóságban is az a fátlan pusztaság maradt, ami Széchenyi korában volt. Széchenyi, Jósika, Csatáry Ottó nem annyira a romantikus pásztoréletet, mint inkább a műveletlenséget, az elmaradottságot látták az Alföldön. Mint Garay mondja, a Pesttől Hortobágyig nyúló tengeren a haladó is elmarad. Petőfi, Arany kétségkívül megejtő romantikával vonták be a pusztát. Meg is maradt tájkülönlegességnek — főleg a Hortobágy pásztoréletével, madárvilágával, mint valami költséges nemzeti park, haszontalan pazarlás, melyet a pusztá romantikájához való érzelmes ragaszkodás tart fenn. A külföld is csak ezt a magyar tájat látja. Az Alföld és még inkább a Hortobágy számára az egész Magyarországot kifejezi. Mi pedig nemzeti büszkeségünkkel tettük. Pásztor- és betyárromantikán keresztül a külföld helytelenül, ferdén látja a magyar földet és a magyarokat. A pusztá táj kifejezheti a magyarság különlegességét; a magyarság keleti eredetét hangsúlyozó táj. A magyar, de nyugati szellemű

kultúra azonban nem ehhez a tájhoz fűződik : ez a táj egyáltalában nem nyújtja a kultúrának, még kevésbé a nyugati kultúrának képzetét. Nem egyik vagy másik táj ellen irányul a támadásom, hanem az ellen az eszményi táj ellen, melyet a külföld felé, mint jellegzetesen magyart mutatunk. Ennek a tájnak kizárólagos kultusza önmagunk szegényítése, önmagunk ellen való véték volt a múltban s az a közelmúltban vagy a jelenben.

A felhasznált folyóiratok és munkák jegyzéke.

1. Agrár Album. 1898. „Hazánk“ kiadása.
2. Annales de la societe J.—J. Rousseau.
3. Arad és Vidéke. 1881.
4. Athenaeum. 1837.
5. Auróra 1822.
6. Budapesti Szemle. 1857.
7. Debreceni Szemle. 1927.
8. Deutsche Vierteljahrschrift für Literatur und Geistesgeschichte.
9. Egyetemes Philológiai Közlöny. 1877.
10. Életrajzok. 1844.
11. Emlény. 1837—1842.
12. A Magyarországi Kárpátgyesület Évkönyve.
13. A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1913—14-iki tanévre.
14. Figyelő. 1881.
15. Hadi S Más Nevezetes Tudósítások. 1789.
16. Hasznos Multságok. 1817.
17. Hébe. 1823.
18. Honderű. 1843.
19. Irodalomtörténet. 1912.
20. Irodalomtörténeti Közlemények. 1891.
21. Keszthelyi Helikon.
22. Koszorú. 1879.
23. Magyar Figyelő. 1911.
24. Magyar Hirmondó, Pozsony. 1780.
25. Magyar Nyelv. 1905.
26. Magyar Szemle. 1927.
27. Mahlerisches Taschenbuch. Wien. 1812.
28. Minerva. 1922.
29. Napkelet. 1923.
30. Neues Ungarisches Magazin. 1791.
31. Orpheus. Kazinczy Ferenc.

32. Pesti Divatlap. 1845.
33. Pesti Napló 1850.
34. Regélő. 1833.
35. Regélő Pesti Divatlap. 1842.
36. Revue des Études Hongroises.
37. Sokféle. 1791.
38. Szivárvány. Szerkeszti Halászy József. 1844.
39. Tanú. 1932.
40. Tudományos Gyűjtemény, 1817.
41. Ungrisches Magazin. 1781.
42. Urania. 1918.
43. Zeitschrift von und für Ungern. 1802—1804.
44. Várkonyi Báró Amade László Versei. Négyesy László. Bp. 1892.
45. Ányos Pál Versei. Császár Elemér. Bp. 1907. 323 l.
46. Br. Apor Péter verses művei és levelei. (1676—1752) II. kötet. Szádeczky Lajos. Bp. 1903. 745 l.
47. Babits Mihály: Irodalmi problémák. 1924. 300 l.
48. Bacsányi János Költeményei . . . Toldy Ferenc. Bp. 1865. 268 l.
49. Bajza József: Összegyűjtött munkái. Toldy Ferenc. Pest. 1862. 221 l.
50. Balassa Bálint Minden Munkái. Dézsi Lajos. 1923. CII.+ 796 l.
51. Balatoni Kalauz. Szerk.: br. Wlassics Tibor. Bp. 1925. 372 l.
52. (Barcsay Ábrahám és Orczy Lőrinc) Két Nagyságos Elemének Költeményes Szüleményei. Közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsony. 1789.
53. Barcsay Ábrahám Költeményei. Szira Béla. 1933. 148 l.
54. Barrès Maurice: La colline inspirée. Paris. 1928.
55. Beck Karl: Jankó. Leipzig. 1853. 336 l.
56. Bene Kálmán: Tompa és a természet. Bp. 1910. 116 l.
57. Bene Kálmán: Arany természetérzéke. Csurgó. 1925. 52 l.
58. (Berzeviczy Gergely) Aus den Lehr- und Wanderjahren eines ungarischen Edelmannes . . . Berzeviczy Aladár. Leipzig. 1897. 72 l.
59. Kármán József és Berzsényi Dániel. Heinrich Gusztáv. Bp. 1906. 294 l.
60. Bessenyei György: Hunyadi László tragédiája. Bétsben. 1772. 104 l.
61. Bessenyei György: Az Eszterházi vigasságok. 1772. 25 l.
62. Bessenyei György: Holmi . . . Béts. 1779. 386 l.
63. Bessenyei György: A természet világa vagy a józan okosság. Bokor János Bp. 1898. 408 l.
64. Bessenyei György: A bihari remete vagy a világ így megyen. Holmi. Debrecen. 1894. Széll Farkas. 168 + XXXII l.

65. Bessenyei György : Tarimenes utazása. Bp. 1930. 440 l.
66. Beudant F.—S. : Voyage minérelologique et geologique en Hongrie . . . Paris. 1822. IV kötet.
67. Biese Alfred : Das Naturgefühl im Wandel der Zeiten. Leipzig. 1926. 275 l.
68. Bölöni Sámuel : Mária . . . Kolosvárott. 1794.
69. Bredetzky Sámuel : Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien. 1809.
70. Bredetzky Sámuel : Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungern. Wien. 1805. 4 kötet.
71. Chateaubriand René : Martyres.
72. Clauser Mihály : A Zrínyiász sorsa. Bp. 1934. 48 l.
73. Császár Elemér : A Cziráky éposz. Alexander emlékkönyv. 1910. 78 l.
74. Császár Elemér : Bessenyei természetérzéke. Különlenyomat. Bp. 1911.
75. Csató Pál : Szépirodalmi munkái. Beöthy Zsolt. Bp. 1883. LXX + 488 l.
76. Csokonai Vitéz Mihály Minden Munkái. Harsányi—Gulyás.
77. Dauzat Albert : Le Sentiment de la Nature et son Expression artistique. Paris. 1914. 287 l.
78. Dayka Gábor Költeményei. Olcsó Könyvtár. Bp.
79. Deákös költők I. (Révai, Rajnis, Szabó) Császár Elemér, 1914. 351 l.
80. (Dessewffy József) Bártfai levelek írta Döbrentei Gáborhoz Erdélybe Gróf Desöfi József 1817-ben. Sáros-Patakon. 1818. 200 l.
81. Dugonics András : Etelka, egy igen ritka magyar Kis Asszony . . . Pozsony és Kassa 1788. II kötet.
82. Faludi Ferenc Minden Munkái. Pest. 1853.
83. Faludi Ferenc : Téli éjtszakák. Rupp Kornél. Bp. 1900. 183 l.
84. (Farkas Gyula szerk.) Erdélyi költők. Berlin. 1924.
85. Farkas Gyula : Romános, romántos, romantikus. 1929.
86. Farkas Gyula : Magyar romantika. Bp. 1930. 336 l.
87. Farkas Gyula : Táj és nemzedékszemplélet a magyar irodalomban. Bp. 1931. 24 l.
88. Farkas Gyula : A Fialat Magyarország kora. Bp. 1932. 314 l.
89. Farkas Gyula : Magyar irodalomtörténet. Bp. 1932.
90. Fáy András Összes Beszéleyei. Bp. 1883. II kötet.
91. Fáy András : A Bélteky ház. Bp. 1908. II kötet.
92. Fazekas Mihály Versei. dr. Tóth Rezső. Bp. 1900.
93. Fejér Antal : A Füredi savanyú víznek hasznáról ki adott Versek. 1777. 8 l.
94. Fejér Antal : A Balaton Tihanyi Echónak Eleven zengése. Budán. 1779.

95. Fest Sándor : Angol irodalmi hatások hazánkban... Bp. 1917. 111 l.
96. Folnesics János Lajos : Alvina. Pesten. 1807. 240 l.
97. Földi János Költeményei. Mixich Lajos. Bp. 1910.
98. Gálos Sezső . A Dunántúl a két Kisfaludy költészetében. Bp. 1927. 74 l.
99. Garay János : Tollrajzok III. Tájrjzok és útiképek. Pest. 1846. 192 l.
100. Garay János : Balatoni Kagylók. Bp. 1848.
101. Genersich Christian : Reise in die Carpathen . . . Wien u. Triest. 1807. 238 l.
102. Gyömrei Sándor : Az utazási kedv története. Bp. 1934. 192 l.
103. Gyulai Pál : Erdélyi úti benyomások. Papp Ferenc. Bp. 1921. 48 l.
104. Halmágyi István Naplói. Szádeczky Lajos. Bp. 1906.
105. Harsányi István : Rokokó ízlés a magyar irodalomban. Sárospatak. 1930. 56 l.
106. Horváth Ádám : Hol-Mi versek. I. darab. Pesth. 1788. 8 224 l.
107. Horváth Ádám : Hol-Mi Versek. Ildik Darab. Győr. 1793. 340 l.
108. Horváth Endre: Kisebb költemények. Pest. 1832. 6+330+2 l.
109. Horváth János : Petőfi. Bp. 1922.
110. Horváth János : A magyar irodalmi népiesség . . . Bp. 1928.
111. Jósika Miklós : Abafi. Bp. 1933. 216 l.
112. Jósika Miklós : A könnyelműek II kötet. Pest 1858.
113. Jósika Miklós : Az utolsó Bátor. Hatodik kiadás. III kötet.
114. Jósika Miklós : A csehek Magyarországnban. IV kötet. Pesten 1839.
115. Károlyi Sándor önéletírása és napló-jegyzetei. Szalay László. Pest 1865.
116. Kazinczy Ferenc Levelezése. Váczy János.
117. Kazinczy Ferenc Műveiből. Váczy János. Bp. 1903.
118. Kazinczy Ferenc : Bácsmegyeinek gyötrelmei. Bp. 1878. 176 l.
119. Kazinczy Ferenc Utazásai. Pest. 1873.
120. Kazinczy Ferenc : Fogságom naplója. Alszeghy Zsolt. Bp. 1931. 140 l.
121. Kemény János Önéletírása. Szalay László. Pest. 1866.
122. Báró Kemény Zsigmond : Összes művei. Gyulai Pál. Bp. 1914.
123. Báró Kemény Zsigmond Munkáiból : Tanulmányai. Bp. 1905. 304 l.
124. Báró Kemény Zsigmond Hátrahagyott Munkái. Papp Ferenc. Bp. 1914. 503 l.
125. Kerényi Frigyes Összes Költeményei. Bp. 1875. 232 l.
126. Kis János Poétai Munkái. Schedel Ferenc. Pest 1846.

127. Kisfaludy Károly Minden Munkái. Bánóczi József. Bp. 1893. VI kötet.
128. Kisfaludy Sándor Minden Munkái. Angyal Dávid.
129. Kónyi János : Ártatlan multság . . . Buda. 1857. 112 l.
130. Kölcsey Ferenc : Minden Munkái. Bp. 1886. X kötet.
131. Kunczer Gyula : Hormayr és az egykorú magyar irodalom. Pécs. 52 l.
132. Lenaus Sämtliche Werke. Stuttgart u. Leipzig. 1902. 373 l.
133. Lenkei Henrik : Petőfi és a természet. Bp. 1910. 182+2 l.
134. Lettres galantes et de voyage. Paris. 1670. 24+309 l.
135. br. Mednyánszky Alajos : Mahlerische Reise auf dem Waagflusse . . . Pest. 1826.
136. Mendöl Tibor : Táj és ember. Bp. 1932. 80 l.
137. Mészáros Ignácz : Kártigám. Pozsonyban és Kassán. 1780. Második nyomtatás. 497+7 l.
138. Mikes Kelemen : Törökországi Leveli. Erődi Béla. Bp. 1906. 378 l.
139. Mikes Kelemen : Multságos Napok. Abafi Lajos. Bp. 1879. 341 l.
140. Mornet Daniel : Le Sentiment de la Nature en France de J.-J. Rousseau a Bernardin de Saint-Pierre. Paris. 1907. 572 l.
141. Nagy Ignác Munkái I. kötet. Beszélyek. I. rész. Bp. 1843. 281 l.
142. (Orczy Lőrinc) Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől. Révai Miklós.
143. Pálffy Sámuel : Erbia. Debrecen. 1867. 162 l.
144. Pálffy Sámuel : Zomilla. Pest. 1824. 256 l.
145. Pap Gábor : Történetek a mai időkből. I. kötet. Székesfehérvár. 1823.
146. Petőfi Sándor Összes Művei. Jókai-Havas. Bp. 1892—1896.
147. Petrichevich Horváth Lázár Munkái. Buda-Pest. 1842.
148. Pintér Jenő : A M. T. A. és geográfiai irodalmunk. Bp. 22 l.
149. Pintér Jenő : Magyar irodalomtörténet. VII kötet.
150. Pongrácz Lajos : Kárpát-úti zengemények. Buda. 1838. 46 l.
151. Pongrácz Lajos : Magyar úti képek. Pest. 1845. 146+2 l.
152. Pukánszky Béla : A magyarországi német irodalom története. Bp. 1926.
153. Gr. Rádav Gedeon Összes Munkái. Váczy János. Olcsó Kvtár 314.
154. Rados Béla : Magyar kastélyok.
155. Rapaics Raymund : A magyarság virágai. Bp. 1932. 424 l.
156. Riedl Frigyes : Arany János. Bp. 1920. 375 l.
157. Riedl Frigyes : A magyar irodalom története a XVIII. században. Csoma Kálmán. Bp. 1907. (lith.)
158. Ruskin John : Was wir lieben und pflegen müssen. Strassburg. 1893.

159. Sainte-Beuve : Chateaubriand.
160. (Sándor István :) Egy külföldön utazó Magyarnek jóbarátjához küldetett levelei. Győrött. 1793.
161. Schmidt Mariska : Költőink természetérzékéről. Bp. 1900. 141 l.
192. Sharp William : Leterary geographie. London. 1907.
163. Sigmund Carl Ludwig : Füred's Mineralquellen u. der Plattensee für Aerzte u. Badegäste. Pest. 1837. XIII+112 l.
Sigmund Carolus Ludvicus : Fontes soterii Füredienses et Lacus Balaton. Pestini. 1837.
164. Staud Géza : Az orientalizmus a magyar romantikában. Bp. 1931. 164 l.
165. Baróthi Szabó Dávid : Uj Mértékre vett Külömb verseknek Három könyvei. Kassán. 1777.
166. Baróti Szabó Dávid : Költeményes Munkáji 2 kötetben. Utolsó kiadás Kassán. 1789.
167. Bartzafalvi Szabó Dávid : Szigvárt klastromi története. Pozsony. II szakasz.
- 168a. Szamota István : Régi magyar utazók Európában. Nagybecskerek. 373 l.
- 168b. Szamota István : Régi utazások Magyarországon. Olcsó kvtár 290.
169. Szekér Joakim : Magyar Robinzon. Pesten. 1810. 2 kötet.
170. Szentjóbi Szabó László költeményei. Gálos Rezső. Bp. 1911.
171. Szerb Antal : Magyar irodalomtörténet. II kötet, Kolozsvár 1934.
172. Szinnyei Ferenc : Novella és regényirodalmunk a szabadságharcig. Bp. I. k. 1925. II. k. 1926.
173. (Sztáray Mihály, gróf) Uj Sans-Soucinak avagy gond nélkül való helynek rövid leírása, melly francia nyelven G. Sz. M. által iratott : ezt magyarra pedig G. C. I. fordította. (n. 8—r. 14 levél) [Petrik]
174. (Sztáray Mihály, gróf) Das neue Sans Souci, beschreiben von Herrn G. M. Sz. Übersetzt und mit einigen zusatzen vermehrt von F* B* v. C* (12—r. 14 levél.) 1777. [Petrik]
175. Szücsi József : Bajza József. Bp. 1914. 498 l.
176. Dukai Takács Judit élete és munkái. Vadász Norbert. Bp. 1900.
177. Tóth Béla : A Kisfaludy regék utánzatai. Bp. 1927.
178. Ungvár-Németi Tóth László Versei. Pest. 1816. 202 l.
179. Töltényi Szaniszló : Sonetek. Pest. 1821. 1+18+41 l.
180. Tragor Ignác : Vác az irodalomban. Vác. 1929.
181. Ujj Péter. Kun történetek a régi időkől. Pest. 1828. 184 l.
182. Vajda Péter : Dalhon. IV. kötet. 1843.
183. Vályi András : Magyarország leírása. Budán. 1796—1799
184. Verseghy Ferenc : Kisebb költeményei.
185. (Verseghy Ferenc :) Gróf Kaczaifalvi László avvagy a Ter-

mészetes ember. A Magyar Aglájának szerzője által. Pesten. 1808. 396 l.

186. Vértesy Jenő : A magyar romantikus dráma.
187. Virág Benedek Poétai Munkái. Toldy Ferenc. Pest. 1863.
188. Vitkovics Mihály Munkái. Szvorényi József. Bp. 1878. II. kötet.
189. Vogl Johann N. : Klange und Bilder aus Ungarn. Wien. 1839. 146+6 l.
190. Vörösmarty Mihály Munkái. Gyulai Pál, Bp. 1902. 6 kötet.
191. Gróf Zrinyi Miklós Költői Művei. Széchy—Badics. Bp. 1906.
192. Mohácsi Emlékkönyv. 1926.
193. Édes Gergely : Iramatai és Danái. Vátzon. 1803. 212.
194. Czuczor Gergely Költői Munkái. Zoltvány Irén. Bp. 1903. 203 l.
195. Vándor Gyula : Olaszország és a magyar romantika. Pécs. 1933. 106 l.
196. Pál István : Budapest a magyar költészetben. 1933.
197. (Fekete József) : Mes Rapsodies ou Recueil de differens Essais de vers et de prose du comte de*** A Geneve 1781.
198. Baranyai Zoltán : A francia ny. és műv. Magyarországon. Bp. 1920.
199. Gróf Teleki Sámuel Úti Naplója. ifj. Biás István. Marosvásárhely. 1908.

Tárgymutató.

Bevezetés	3
(Mi a táj? 3. — A tájérzék 3. — Táj és nemzet 4. — A táj- ábrázolás, tájkép 4. — A tájeszmény 4. — A tájeszmény fejlő- désének összefoglalása 4—5. — Bibliografia 6).	
A rokokó tájeszmény	7
(A görögök és rómaiak természetérzéke 7—8. — Balassa és Zrínyi 8. — A barokk tájeszménye, kertek 8—10. — Visszatérés a természethez 10—11. — Komáromy János 11. — Kertek Ma- gyarországon 11—12. — és az irodalomban 12. — Séták, sétálók 12—13. — A pásztori életforma Mikesnél 13—14. — Faludinál 14. — Barcsaynál és Orczynál 14—15. — a többi költőnél 15. — De tudják, hogy az aranykor nem térhet vissza 15—16. — Milyen a rokokó táj? Milyen viszonyban van a barokkal? 16. — Mikes tája 16. — Faludié 16—17. — Szabó Dávidé 17. — Horváthot a nemzeti büszkeség indítja tájbrázolásra 17—18. — Összefoglaló képet akar nyújtani, de kicsinyíti a tájat 18. — Kis János is a szeltden bájoló tájat szereti 19. — Mások táj- eszménye az árnyas patakpart, így Ányosé 19. — Dayka Gábor csak néhány közeli képet ragad ki a tájból, a rokokó tájra végyódik 20. — A természet legmúlékonyabb jelenségeit szeretik 21. — Így Csokonai 21. — Például: A tanúnak hívott liget 21— 22. — A Magánossághoz 22. — A Tiltányi echóhoz 22. — Gróf Erdődyné ő nagyságához 22—22. — A helyi szín Csoko- nai költészetében 23. — Kisfaludy Sándor a tájat költői játéokra használja 23—24. — A Boldog Szerelem az egyszerű mezei élet dicsőítése 24).	
A preromantika tájeszménye	25
(Az utazások divatja 25. — Kazinczy László „romantisch“ tájat ír le 26—27. — Berzeviczy Gergely 27. — Sándor István első, utazásai 27—28. — Svájci útja, Schaffhausen 28. — Az Ördög- hidja 28—29. — A Vierwaldstätti-tó 29. — A romantizmus 29— 30. — Remete-lékás 30. — Kisfaludy Sándor elindul Olaszor- szágba 30—31. — Schottwien, vad táj 31. — ez a Kesergő Sze-	

relem vad tájképeinek élményi alapja 31—32. — A Dráva 32. — A Tenda 32—33. — Hogyan alakul ki az irodalmi tájkép 33. — Más érdekesebb tájélmények 34—35. — a tenger 35—36. — szelidebb tájak 36. — Kazinczy Ferenc útleírásai 36—37. — Szikszó, Királyhágó, Forró és Szina 37. — Balaton, Tirol, Tokaj 38. — Színérzéke 39. — Érzékeny utazások: Bredetzky és Batthyányi 39—40. — Az angol kertek 40. — Sztáray Mihály *Uj Sans Soucija* 40—41. — Sándor István elméleti műve 41—42. — A preromantika tájszükséglete 42—43. — Vad táj Kazinczy *Bácsmegyeijében* 43. — Trézéni lakása Bessenyei *Tarimenesében* 43—44. — Az elzárt völgyek Bessenyeinél, Anyornál, Versegynél 44—45. — A költő felmegy a hegyek tetejére, barátaira emlékezik 45—46. — a mult időkre emlékezik, távolról nézi a történelmi eseményeket 46—47. — A preromantikus panoráma 47. — Esti hangulatú tájképek 47—49. — Holdas tájképek 49—50. — Borongós, őszi hangulat 50—52. — A várköltészet 52—53. — A Balaton első költői 53—54. — A Balaton iránt megindul az érdeklődés 54—56. — Cikk, könyvek a Balatonról a Tudományos Gyűjtemény megindulásától 1848-ig 56—60).

A romanticizmus tájeszménye 61

(A tájeszmény nagy változáson megy keresztül: nagyvonalú lesz a látás 61. — Megváltoznak az angol kertek 61—62. — Kazinczy meglátja a távlatokat 62—64. — Megindul az érdeklődés a Haza távolabbi tájai iránt 64. — A Felvidék a századforduló hazai német folyóirataiban 64—65. — Berzeviczy Gergely, Generich Keresztély, a Tatra csudálói 65—66. — Cikk a Tudományos Gyűjteményben: Fabritzi, Melczer 66—67. — A hegyeket a térvidék felett értékelik 67. — Barlangok 67—68. — Megváltozik a sík és a dombosvidék szemlélete is 68—69. — Az Alföld iránt kevesen érdeklődnek 69—70. — Vörösmarty 70—71. — A tájleírás a szépirodalomban, Kiss Károly 71. — Fáy András 71—72. — Bajza 72. — Csató Pál 72—73 — Erdélyt Jósika fellépéséig alig ismerik 73. — Jósika tájképei 73—76. — A táj hatása a lélekre 73—74. — Alföldi tájképei 75—76. — Erdély Jósika után, Petrichevich Horváth Lázár 67. — Kemény Zsigmond 76—77. — Jósika felhívta a figyelmet a Felvidékre is 77. — Pongrácz Lajos 77—78 — Íróink és költőink utazásai a Tátrában, a Felvidéken 78—79. — Az Alföld ismert és gyakran bejárt táj lesz 79. — Gaal József 79—80. — Remellay Gusztáv 80. — Vahot Imre 80. — Erdélyi János 81—82. — Befejezés 82—84.

A felhasznált folyóiratok és munkák jegyzéke 85

RÉSUMÉ.

Les changements de l'idéal du paysage dans la littérature hongroise
jusqu'à Petöfi.

Dans l'introduction (page 3.) nous nous sommes efforcé de définir le paysage : pour l'artiste c'est un tableau d'ensemble des phénomènes de la nature, perceptibles aux sens. Le spectateur saisit des phénomènes de la nature celles qui lui semblent se convenir et appartenir à une même unité et il rejette celles qui faussent le style et brisent l'ensemble du tableau qu'il s'est construit. Le paysage artistique a donc un certain style. Mais il y a encore autre chose dans le paysage : il a un élément psychologique, par lequel il évoque une état d'âme. Tandis que la beauté de la nature est accessible à tout le monde, l'aperception des caractéristiques d'un paysage nécessite une certaine culture d'âme. Il faut avoir le sens du paysage. Concevoir un paysage — même sans le décrire ou peindre — est une activité d'artiste, un événement rare, solennel même. Le spectateur subit l'inspiration du paysage, par laquelle les profondeurs inconnues de son âme remontent à sa surface et deviennent claires pour lui. Le paysage peut exprimer ainsi tout une état d'âme. (p. 4.)

Après avoir résumé, d'une part d'après les ouvrages d'A. Biese, A. Dauzat et D. Mornet — et d'autre part d'après nos propres recherches le développement du sentiment de la nature en général (pp. 7—8, 10.) et plus spécialement en Hongrie (pp. 8, 10—16.) et esquissé les caractéristiques du paysage baroque (grandeur ; pleines, fleuves, jardins, pp. 8—10.), nous avons abordé l'étude du paysage rococo. (pp. 16—24.) Des lignes doucement onduleuses, la variété in-

cessante des jardins, des vignobles et des champs labourés caractérisent ce genre de paysage (pp. 16—18.). Mais à la fin du XVIII. siècle les horizons se rétrécissent, le paysage idéal est plutôt le bord fleuri d'un ruisseau, dans une vallée close. Ici, le poète est surtout sensible aux apparences, aux superfluités de la nature : comme le chant des oiseaux, le murmure d'un ruisseau, l'odeur des fleurs, la fraîcheur d'une source. (p. 21.) — En même temps, ceux qui voyagent, connaissent des paysages nouveaux, qui leur paraissent parfois horribles, mais qui plaisent pourtant : les paysages *romantiques*. (pp. 25—40.). Un officier, László Kazinczy, en décrit un en 1786 : ce sont les contrastes qui lui plaisent et c'est le paysage des contrastes qu'il appelle — encore avec une expression étrangère — „romantisch.“ (pp. 26—27.) Nous trouvons beaucoup de paysages préromantiques dans le *Journal* du poète Sándor Kisfaludy et nous avons tâché de chercher des rapports entre les esquisses de son *Journal* et les descriptions de ses oeuvres poétiques. (pp. 30—36.) En notant le mode des jardins anglais (pp. 40—42.), nous avons précisé les caractéristiques du paysage préromantique. C'est le contraste qui plaît partout : la hauteur des sommets à côté de la profondeur des gouffres, le sauvage à côté de l'idyllique, etc. (pp. 42—43.). On aime d'ailleurs les vallées profondes, recluses, où on goûte la solitude parfaite, mais ce n'est plus la solitude idyllique du rococo ; c'est une solitude farouche et presque tragique, la solitude des malheureux et des amoureux déçus. (pp. 43—45.) Cependant d'autres fréquentent volontiers les sommets des montagnes : ils y pensent d'abord à leurs amis ou pays lointains, puis aussi à ce qui est loin dans le temps, au passé. Ils regardent les événements du passé de haut, d'un point élevé, ne se mêlent jamais à l'action, ils restent des spectateurs tristes et mélancoliques. (pp. 45—47.) L'homme préromantique aime les scènes tristes de la nature, qui correspondent à son état d'âme : les couchers du soleil, les clairs de lune, les cieux couverts, l'automne et l'hiver, enfin tout ce qui est nébuleux, incertain, gris, excitant la mélancolie. C'est l'époque de la poésie des ruines. (pp. 47—53.) — Tous ces caractéristiques du paysage rococo et préromantique se retrouvent au bord du lac Balaton. Il y a là d'une part des paysages agréables, calmes et d'autre part il y a des pay-

sages sauvages : montagnes, fôrets, pics escarpés, vallées recluses, ruines. Le Balaton devient un paysage populaire : on le visite de tous les coins du pays, on le compare aux plus beaux paysages du monde. Il est d'ailleurs redevable de sa popularité aux poètes qui l'ont chanté : ses visiteurs y cherchent leur souvenir, comme celui de Pétrarque en *Vaucluse*. (pp. 53—60.) — Le romantisme cherche les grandes scènes dans la nature, il s'intéressera à la haute montagne ou à la grande plaine. (pp. 61—73.) L'intérêt aux paysages devient plus vif après la publication des romans de Jósika (*Abafi*, 1836. etc.), qui par ses descriptions et par sa constante préoccupation de comprendre et d'expliquer le paysage (pp. 73—75.), y attirait l'attention en général et plus spécialement à la Transsylvanie dont il était fils. C'est également lui, qui donna la première fois une belle description de la Grande Plaine hongroise. (pp. 75—76.) Trois contrées réclament l'attention : la Haute-Hongrie, la Transsylvanie, la Grande Plaine. (pp. 76—79.) En très peu de temps les poètes et le public optent pour la plaine. Elle est considérée comme le seul paysage foncièrement hongrois, comme le seul paysage qui représente l'âme hongroise. Son vrai grand poète manque encore : il arrive, c'est Petöfi. (*Az Alföld — La Grande Plaine*. 1844.) (pp. 79—82.)

